

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יז

תשפ"א

כרך מיוחד

מוקדש לזכרו של פרופ' יעקב שויקה ז"ל

2020-1936

העורכת

מרים פרנקל

THE FRIEDBERG
GENIZAH PROJECT

תוכן עניינים

חלק עברי

7	דבר המערכת
	חמדה גנוזה: לזכרו של אבי מורי פרופ' יעקב שויקה ז"ל
9	אהרן שויקה
	אור חשך באהלינו: קינה לתשעה באב וייחוסה לרבי יהודה הלוי
27	בנימין אמת
	תפילת ערבית לימות החול על פי סידורים ארץ ישראלים קדומים מן הגניזה הקהירית
41	אורי ארליך
	עיונים בסידורו של ר' שלמה בן נתן
101	נסים סבתו
	ברכת קראי ונידויו: סוגיות ביחס לקראים בדברי ר' אברהם ואביו הרמב"ם
143	מרדכי עקיבא פרידמן
	הכתר בפסטאט: כתר ארם צובה בתעודות מן הגניזה הקהירית
179	נריה קליין

חלק לועזי

Editorial Statment	7*
Al-Qirqisānī's account of historical Jewish calendars and its dependence on the commentary on Genesis by Sa'adya Gaon: a study of Kitāb al-Anwār VII.1	
Nadia Vidro	9*

תפילת ערבית לימות החול על פי סידורים ארץ ישראלים קדומים מן הגניזה הקהירית

אורי ארליך

מאז גילוי הגניזה הקהירית ניתן היה להתחיל לחשוף את מנהג התפילה הארץ ישראלי הקדום. חשיפת מנהג נכחד זה נמשכה לאיטה, עשרות רבות של שנים, ולקחו בה חלק חוקרים שונים.¹ בעשורים האחרונים חלה התקדמות בפרסום קטעי סידורים של מנהג זה ובניסיון לנתח את הממצאים. תרם לכך בעיקר עזרא פליישר, בספרו 'תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה', שהופיע בשנת תשמ"ח,² ובמאמרים רבים שבהם פרסם וניתח קטעים מסידורים ארץ ישראליים קדומים.³ ואולם הדרך לחשיפת המנהג הארץ ישראלי עדיין רחוקה ופתלתלה. בייחוד מורגש חסרונם של קטעי הסידורים הארץ ישראליים הקדומים, הפזורים בפינות רבות ועלומות של אוספי הגניזה השונים, ואיתורם אינו פשוט לאור הקשיים הרבים של חקר קטעי הגניזה. וכך המחקר מקוטע ומבוסס על מידע חלקי, והחוקר חושש תמיד שמא ימצא קטע אשר ישפוך אור חדש על מחקרו וישנה את מסקנותיו.⁴ מגבלותיו של המחקר גם נובעות מכך שהעיסוק העיקרי הוא בממצאים שנלקטו באקראי

* מחקר זה (447/19) נתמך בידי הקרן הלאומית למדע. תודתי לקריין מטעם המערכת ולד"ר ורד רזיאל-קרצ'מר על הערותיהם.

1 על תקופה זו בחקר מנהג התפילה הארץ ישראלי הקדום ראו את סקירתו התמציתית של ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, פתח דבר, עמ' 9-10.

2 פליישר, שם.

3 מאמרים אלה קובצו לאחרונה בשני כרכים תחת הכותרת: ע' פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב. הפניות למאמרי השונים (מלבד הפעם הראשונה) יהיו לקובץ זה בלבד. חוקרים נוספים עוסקים לאחרונה בחקר התפילה על פי נוסח ארץ ישראל. ראו בייחוד את פרסומיו של מ"ע פרידמן, 'מעריב של שבת בבית כנסת הירושלמים בפוסטאט בימי ר' אברהם בן הרמב"ם', תרביץ, פה (תשע"ז), עמ' 145-199; הנ"ל, 'חזרת הש"ץ בערבית של ימים טובים ושבתות מצוינות במנהג ארץ ישראל', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 477-493.

4 דוגמה אחת מני רבות לכך ראו: ו' רזיאל-קרצ'מר וא' ארליך, 'דפים חדשים מ"סידור השם המפורש"', קובץ על יד, כה (תשע"ז), עמ' 1-21. מדובר בחלק מסידור בן שישה דפים שהיקפו המקורי עמד כנראה על שמונה דפים. ואולם בעקבות מציאת שני הדפים הנוספים, הגיליון החיצוני העוטף את ששת הדפים שנמצאו בראשונה, התברר בוודאות שמדובר בסידור שהיקפו עולה על עשרים וארבעה דפים, ועדיין היקפו המלא של הסידור בלתי ידוע.

ונמצאו ראויים לפרסום ולדיון או בפסקת תפילה בודדת מחוץ להקשרה הליטורגי, וכך יוצא נפסד המבט הכולל על מעמדי תפילה שלמים ועל הסידור כמכלול. עם זאת, צדדים שונים של מחקר המנהג הארץ ישראלי התקדמו מאוד, וכך ניתן לתאר מעמד שלם של תפילה על פי מנהג תפילה זה. דוגמה לכך היא תפילת ערבית לימות החול על פי מנהג ארץ ישראל שתידון במאמר זה.

הראשון שחשף לעיני החוקרים קטע מתפילת ערבית של חול בסידור על פי מנהג ארץ ישראל היה ישראל לוי, כשפרסם בשנת 1907 את כ"י פריס, כ"ח IV.A.1 (חלקו הראשון של קטע ז).⁵ כמעט שני עשורים לאחר מכן פרסם יעקב מאן, במאמר משנת 1925,⁶ שלושה קטעים נוספים מתפילת ערבית: כ"י קיימברידג' TS 8H 24.5 (קטע 7 במאמרו וקטע יא אצלנו); קיימברידג', האוניברסיטה, Add 3160.6 (קטע 8 במאמרו וקטע ט אצלנו); וקיימברידג', האוניברסיטה, Add 3160.5 (קטע 13 במאמרו וחלק מקטע ח אצלנו). מאן ליווה את הפרסומים בניתוח הממצאים עד כמה שידו הגיעה.⁷ כמעט רבע מאה לאחר מכן פרסם שמחה אסף מאמר שבו הדפיס כמחצית מכ"י מוצרי V.94.1-2 (סימון ישן P.95; קטע ה במאמרו ורוב קטע ג אצלנו), הכולל את חלקה הגדול של תפילת ערבית לחול.⁸

תרומה מכריעה לחקר תפילת ערבית לחול במנהג ארץ ישראל העלה פליישר כמעט שישים שנה לאחר מכן, במאמרו האחרון טרם פטירתו.⁹ במאמר זה פרסם פליישר את כ"י קיימברידג' TS NS J 502, המצטרף ישירות לקטע 13 במאמרו של מאן, וכך הרכיב קטע סידור הכולל את חלקה הגדול של תפילת ערבית ליום חול, מברכת המעריב ועד לפסקאות הסיום של סוף המעמד; למרבה הצער חסר מה שבא לפני ברכת המעריב (קטע ח אצלנו). פליישר גם פרסם את הקטע מתפילת ערבית מכ"י

5 I. Levi, 'Fragments de rituels de prieres provenant de la Geniza de Caire', *Revue des études juifs*, 53 (1907), pp. 234-235. לצירוף ראשון של שלושת כתבי היד המרכיבים את קטע ז ראו: ו' רזיאל-קרצ'מר, תפילת הבוקר הארץ ישראלית בקטעי הסידורים מגניזת קהיר, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ח, עמ' 296.

6 J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service', *Hebrew Union College Annual*, 2 (1925), pp. 269-338

7 ראו: מאן, שם, עמ' 306-309, 324-325, והדיון עליהם, עמ' 302-305, 318-319. מאן סבור היה שקטע הסידור האחרון מבין השלושה לקוח מתפילת מוצאי שבת כי מצא בו את פסקת 'זיהי נועם', שנאמרה על פי סדר רב עמרם גאון במוצאי שבתות בלבד. ראו שם, עמ' 319.

8 ראו: ש' אסף, 'מסדר התפילה בארץ ישראל', ספר דינבורג, בעריכת י' בער, ירושלים תש"ט, עמ' 124-125.

9 ראו: ע' פליישר, 'קריאת שמע של ערבית כמנהג ארץ ישראל בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר', תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, בעריכת ד' גולניקין ואחרים, ירושלים תשס"ח, עמ' 268-302 (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 763-797).

ENA 3756.7 (קטע ו אצלנו).¹⁰ במאמר זה ניתח פליישר את מרבית חלקיה של תפילת ערבית וחידש בהבנתם כמה חידושים של ממש.

המאמר הנוכחי מבקש להוסיף כמה וכמה קטעי סידורים שיש בהם חלקים מתפילת ערבית לימות החול; לאחדים מהם אף ניתן לצרף דפים נוספים, המאפשרים להציג היקף גדול ורצוף של חלקי הסידור, וכמובן להציע ניתוח כולל של הממצאים לאור העמדתם זה בצד זה.¹¹ בניתוח המידע על ברכות קריאת שמע אני עושה שימוש במאמרים שונים שכתבתי עם תלמידי: ד"ר שמעון פוגל, ד"ר ורד רזיאל-קרצ'מר, ד"ר אורי ספראי והרב אברהם סתיו. הדיון כאן מושתת על עשרים קטעי גניזה, שקצתם מצטרפים זה לזה ויוצרים סך של ארבעה עשר קטעי סידורים שמצויה בהם תפילת ערבית ליום חול על פי מנהג ארץ ישראל הקדום. אליהם צורפו עוד שלושה קטעי גניזה שהמנהג המצוי בהם מעורב, מנהג בבל ומנהג ארץ ישראל, ולפיכך יוכלו לסייע בידינו רק לצורך הדיון בפסקאות תפילה שאנו בטוחים שמקורן במנהג ארץ ישראל.

א. סדר התפילה: שמונה עשרה לפני

קריאת שמע או אחריה

חידוש גדול חידש לנו פליישר במאמרו על נוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש. בסידור שפרסם במאמר זה¹² נרשם בהוראות לתפילת מוצאי שבת ממצא מפתיע:

תקול שמנה עשרה עלי אלרסם אלמכתוב ובעד פצול שמנה עשרה תקול כל עצמותי וגו' אל רחום שמך עלי אלרסם אלמכתוב. תם מעריב וקרית שמע עלי אלרסם (=תאמר שמנה עשרה על פי המנהג הכתוב, ואחרי פרקי שמנה

10 פליישר כבר ציין שם, עמ' 777, שקטע זה הועתק בידי אותו הסופר שקטעים ממנו קובצו ונדונו במאמרו: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קובץ על יד, יג [כג] (תשנ"ו), עמ' 93-189 (=תפילות הקבע בישראל, שם, עמ' 603-701).

11 לא נכללו בקטעים הנדונים במאמר זה קטעי סידור שמכילים את תפילת ערבית למוצאי שבת.

12 שישה דפים פנימיים של קונטרס העולה מצירופם של שני קטעי גניזה, כ"י קיימברידג' TS 8H 21.1 וכ"י סנקט פטרבורג, אוסף אנטונין, 3-1005.2 E.vr. III B. ראו: ע' פליישר, "סידור השם המפורש": לנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חודש, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 303-340 (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 557-602). על הגיליון החיצוני העוטף את שלושת הגיליונות שפרסם פליישר ראו: רזיאל-קרצ'מר וארליך (לעיל, הערה 4), עמ' 1-21.

עשרה תאמר כל עצמותי וגו' אל רחום שמך [וכו'] לפי המנהג הרשום. אחר כך מעריב וקרית שמע כנהוג).¹³

על פי סידור ארץ ישראלי קדום זה נאמרה העמידה לפני קריאת שמע וברכותיה בתפילת מוצאי שבת ולא לפי הסדר המוכר, לאחר החטיבה של קריאת שמע וברכותיה. פליישר מציין שם שסדר מפתיע זה עולה למעשה מקטעי תפילת ערבית בסידורים הארץ ישראליים האחרים, שפרסמו מאן ואסף עשרות שנים קודם לכן, אלא שהם לא התפרשו כראוי מחמת הסדר הרגיל המוכר במנהגי ימינו.¹⁴

לימים חזר פליישר והיסס בדבר חידושו זה, בעת שפרסם את קטע ח מן הקטעים שלנו ודן בו, וכתב כך: 'מן המדור הראשון (=קריאת שמע וברכותיה) משתמע בעליל שמעמד מעריב לפי תפיסת המעתיק לא כלל אמירת שמונה עשרה כלל'. ובהערה הוא מוסיף: 'אלא אם כן היא נועדה להיאמר לפני קריאת שמע. ועדיין כמדומה שלא תועד שעמידת הערבית תיאמר לפני קריאת שמע לחול. היא נאמרה שם במוצאי שבתות וחגים כדי להבדיל'.¹⁵ פליישר חוזר ומעלה את האפשרות שבארץ ישראל היו שלא אמרו כלל את העמידה בערבית, לאור הדעה ש'תפילת ערבית רשות'.¹⁶ כבר מאן שלל אפשרות זו,¹⁷ וחזר ודחה אותה פרידמן, בכותבו: 'עד כמה שידוע לי אין שום ראייה למנהג ארץ ישראל שלא להתפלל את העמידה בערבית'.¹⁸

ואולם עתה אפשר להפיג את חששו של פליישר מכך שטרם 'תועד שעמידת הערבית תיאמר לפני קריאת שמע לחול'. ורד רזיאל-קרצ'מר עתידה לפרסם את העמודים הראשונים של קטע ג, שטרם צולמו מחמת מצב השתמרותם הגרוע, ושיתפה אותי במידע העולה ממנו: שלוש שורות קודם למקום שבו נפתח נוסח הקטע שפורסם כאן (קטע ג) באה הכותרת: 'צלוה מעריב והו צלוה אלליל (=תפילת מעריב והיא תפילת הלילה)'.¹⁹ יש בסידור זה אפוא תיעוד ברור לכך שהעמידה הרשומה

13 לפסקת ההוראות ולתרגומה ראו: פליישר, שם, עמ' 576, 600.

14 הקטעים שפרסם מאן (ח², ט, יא אצלנו) נדונים שם, עמ' 577-578 (אך יש לתקן את הרישום של מספרי הקטעים ובמקום 3160.5 צריך להיות 3160.6 וכן להיפך); לקטע שפרסם אסף (רוב קטע ג) ראו: שם, עמ' 579.

15 פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 775 והערות 25-26; הציטוט השני הוא מהערה 25.

16 ראו: ירושלמי, ברכות ד א, ז ע"ג (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 35); בבלי, ברכות כז ע"ב.

17 מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 304-305.

18 ראו: מ"ע פרידמן, 'חזרת הש"ץ בערבית של ימים טובים ושבחות מצוינות במנהג ארץ ישראל', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 489-490. על המסורת הארץ ישראלית ביחס ל'חיובה' של תפילת מעריב ראו: י' תא שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 113-126.

19 ראו לעת עתה: Vered Raziel-Kretzmer, 'A Most Important Prayer Book', *Genizah Fragments*, 79, pp. 1-2 (2020). אני מודה לוורד רזיאל-קרצ'מר על שמסרה לי מידע זה.

לפני קריאת שמע וברכותיה אינה של מנחה אלא של ערבית. זוהי עדות חד משמעית למנהג אמירת העמידה לפני קריאת שמע וברכותיה בערבית של חול במנהג ארץ ישראל.

כאמור, פליישר כבר הסב את תשומת הלב לכך שסדר זה עולה מן הקטעים שפרסמו מאן ואסף (ג, ח², ט, יא). עליהם יש להוסיף את קטע ה. בחמשת הקטעים האלה אין ספק שלא נרשמה עמידה של ערבית לאחר קריאת שמע וברכותיה, גם לא בהמשך הסידור, בדפים שאינם בידינו, כפי שיובהר בסמוך. אמנם בתפילת ערבית אין 'סמיכה' ממש של העמידה לברכת השכיבנו, לא בסידורים הקדומים לפי מנהג בבל, שהביאו לאחר ברכת השכיבנו את ברכת הפסוקים,²⁰ וגם לא במנהג ארץ ישראל, שבו אכן אמרו את העמידה לאחר קריאת שמע וברכותיה, כפי שעולה במפורש מן הקטעים ז, י.²¹ ואולם, בחמשת קטעי הסידור האמורים נרשמו לאחר ברכת השכיבנו פסקאות ליטורגיות שונות, קצתן בעלות משמעות מובהקת של חיתום וסיום מעמד התפילה, ואין כל אפשרות שלאחריהן, במקום כלשהו שאינו בפנינו, נרשמה העמידה או הוראות כלשהן לאמירתה.

חיזוק לקיומו של סדר זה אפשר למצוא בקטעים ג, ט, יא. רשומה בהם העמידה לפני קריאת שמע וברכותיה, אך באף אחד מהם אין מופיעה הכותרת 'תפילת מעריב' או כיצא בה בראש קריאת שמע וברכותיה כמו בקטעים ב, ד, ו, ז, י, יב, יג, שבהם מצויה כותרת מעין זו בראש תפילת מעריב. סדר התפילה העולה מהם הוא קריאת שמע וברכותיה ולאחר מכן העמידה. כמעט הכרח לפרש אפוא שבאותם קטעים העמידה המובאת לפני קריאת שמע וברכותיה היא העמידה של ערבית.

ואולם, בגניזה נשמרו מעט יותר סידורים ארץ ישראלים שסדר תפילת ערבית לימות החול העולה מהם הוא הסדר המקובל - קריאת שמע וברכותיה ואחר כך עמידה של חול - מאשר הסדר המקדים את העמידה לקריאת שמע. הסדר הרגיל בולט ביותר בקטע ז: לפניו יש רישום מקוצר של תפילת מנחה לחול ומייד לאחר מנחה באה כותרת 'צלוה מעריב' ותחתיה נרשמו קריאת שמע וברכותיה עד לסוף ברכת 'השכיבנו'. לאחר מכן נרשמו שישה פסוקים מתהילים ולאחריהם הבקשה

20 ראו: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' נב-נג; סידור רס"ג, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' כז-כח.

21 בקטע ז נרשמו שישה פסוקים מתהילים בין ברכת השכיבנו לפסקת 'הרחמן הוא ישמע ויענה' שלפני העמידה. בקטע י נרשמה תחינה קצרה בין ברכת השכיבנו לבין ההוראה לעמוד בתפילה.

'הרחמן הוא ישמע ויענה...', הידועה כמבוא רווח לפני תפילת העמידה.²² בעקבותיה נרשם: 'תם יקול (=אז יאמר) שמנה עשרה'.

סדר זה עולה במפורש גם מקטע י: לפניו נרשמו הוראות לתפילת מנחה ומייד אחריה באה הכותרת 'מעריב ללחול' ותחתיה רשומה קריאת שמע וברכותיה עד לסוף ברכת השכיבונו. לאחר מכן באה פסקת תחנונים קצרה ובעקבותיה נרשם: 'ויקף צלי ויקול אלתחנונים אלמכתובה (=ויעמוד בתפילה ויאמר התחנונים הכתובים)'.²³

בשלושה קטעי סידור נוספים אין סדר זה כה מפורש אך ודאי שלא נאמרה בהם עמידה לפני קריאת שמע וברכותיה, ולפיכך סביר שהעמידה נאמרה בהם אחריה. בקטעים ב, ו, רשומה בוודאות תפילת מנחה בצמוד לכותרות 'תפלת מעריב' (ב) ו'צלוה מעריב ללחול' (ו), הפותחות את חטיבת קריאת שמע וברכותיה. קטע יב הוא ככל הנראה גיליון חיצוני מקונטרס עצמאי הנפתח בכותרת 'בשם> רח>וים',²³ ומייד לאחר מכן באות קריאת שמע וברכותיה.

בשני קטעים נוספים מסתבר שהתקיים הסדר הרגיל והעמידה הרשומה לפני קריאת שמע וברכותיה היא עמידה של מנחה ולא של ערבית. קביעה זו מבוססת בעיקר על הכותרת הרשומה בהם בין העמידה וספיחיה לבין קריאת שמע וברכותיה. בקטע ד, שהוא דף בודד קרוע, שרדה בעמוד הראשון כמחצית הפסקה הידועה 'אתה הוא יי לבדך', הנספחת פעמים רבות לאחר העמידה.²⁴ בעמוד השני באה הכותרת 'אלמעריב' ולפניה נרשם 'הגיתית מזמור לדוד וג'', ולאחר הכותרת שרדה למקוטעין ברכת מעריב ערבים. אף בקטע יג מסתבר שתפילת העמידה, פסקת 'אתה הוא יי לבדך' והתחנונים שאחריה הם של תפילת מנחה, והכותרת 'אלמעריב' שבראש קריאת שמע וברכותיה פותחת את תפילת ערבית. יש לציין שבשלושת קטעי הסידורים המעורבים (טו-יז) מתקיים כצפוי הסדר הרגיל.

בשני קטעי סידור לא ניתן לעמוד כלל על סדר התפילה. בקטע א מובאות ברכת המעריב, ברכת האהבה ופתיחת חלקה השני של ברכת הגאולה במילים 'אתה הכיתה', ללא כל הקשר ליטורגי. בקטע יד באה סוף ברכת הגאולה של שחרית ולאחר מכן

22 ראו: א' ארליך, 'תפילת שמונה עשרה שלמה', קובץ על יד, יה (תשס"ה), עמ' 7-9.
 23 הכותרת הושלמה בעברית 'בשם רחום' כדוגמת הכותרת של הסידור בכ"י סנקט פטרבורג, Yevr. III B 135, שפרסם ע' פליישר, 'על "סידור" קדום כמנהג ארץ-ישראל', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 26 (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 522). כך הוא גם בסידורים ארץ ישראלים אחרים. ואולם, ייתכן שצריך להשלים 'בשמך רחמנא' כמו בכותרת של קטע ברכת מזון לפי מנהג ארץ ישראל, כ"י TS NS 278.127, שפרסמו א' ארליך וא' שמידמן, 'קטעי ברכות מזון מן הגניזה עם לשון זימון על פי מנהג ארץ ישראל הקדום', גזי קדם, ח (תשע"ב), עמ' 91.

24 ראו להלן, סעיף ה.

הכותרת 'מעריב לכל לילה' ומתחתיה ברכת המעריב ערבים. מדובר אפוא בסידור שעריכתו אינה צמודה לרצף הליטורגי בפועל אלא מושפעת מחלוקה נושאית ועל כן אין בו רישום של עמידה במקום זה.

ניתוח הממצאים שהובאו כאן מלמד שבתפילת ערבית לפי מנהג ארץ ישראל התקיימו שתי שיטות. האחת היא השיטה השגורה, שלפיה קדמה קריאת שמע לעמידה. שיטה זו נוהגת בימינו כמסורת המשתלשלת ממנהג בבל, שבכל שלוחותיו התקיים סדר זה בלבד. על פי השיטה האחרת סדר התפילה הפוך: בראשה תפילת שמונה עשרה ולאחריה קריאת שמע וברכותיה. שתי שיטות אלה, שהתקיימו בתקופת הגניזה הקהירית, חוזרות כפי שכבר ציין פליישר למחלוקת רבי יהושע בן לוי ור' יוחנן: 'אמר מר: קורא קריאת שמע ומתפלל. מסייע ליה לרבי יוחנן, דאמר רבי יוחנן: איזהו בן העולם הבא? זה הסומך גאולה לתפלה של ערבית. רבי יהושע בן לוי אומר: תפלות באמצע תקנום' (בבלי, ברכות ד ע"ב).

מלשון הבבלי משתמע שרבי יהושע בן לוי משקף את התקנה הראשונית, שקריאת שמע נועדה לפתוח ולסיים את היום (בשכבך ובקומך), והעמידות צריכות להיאמר בין שתי הקריאות.²⁵ ואילו ר' יוחנן סבור שכשם שבשחרית יש לסמוך גאולה לתפילה כך גם הסומך אותן בערבית מובטח לו שכוונו.²⁶ יש לציין ששתי השיטות זכו להתקיים מאות רבות של שנים, אך שיטת ר' יוחנן הלכה והפכה רווחת לגמרי במנהג בבל ובאופן חלקי, לאור הממצאים שבידינו, גם במנהג ארץ ישראל. להלן נדון במרכיבי תפילת ערבית לפי הסדר השגור, אך פרטי הדיון יחולו על שתי השיטות גם יחד.

ב. פתיחת קריאת שמע וברכותיה

לפני הברכה הראשונה של חטיבת קריאת שמע וברכותיה, ברכת המעריב, נרשמו

25 וכעדות הברייתות שבירושלמי: 'תני הקורא קודם לכן (=לצאת הכוכבים) לא יצא ידי חובתו. אם כן למה קורין אותה בבית הכנסת? אמר רבי יוסי אין קורין אותה בבית הכנסת בשביל לצאת ידי חובתו אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך דבר של תורה' (ירושלמי, ברכות א א, ב ע"א [מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1]); 'תני הקורא את שמע בבית הכנס' בשחר יצא ידי חובתו בערב לא יצא ידי חובתו' (שם, ב ע"ד, עמ' 4). שתי הברייתות מעידות על המנהג הארץ ישראלי הקדום, להתפלל ערבית לפני צאת הכוכבים בבית הכנסת ולצאת ידי חובת קריאת שמע לאחר מכן. על הדעות השונות בדבר היחס בין קריאת שמע בתפילה לבין קריאת שמע 'על המיטה', ובייחוד על שיטתם של בני ארץ ישראל והמושפעים מהם באשכנז הקדומה, ראו: י"מ תא-שמע, 'קריאת שמע על המיטה - מה היא', מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 311-326.

26 על סמיכת גאולה לתפילה לשיטת הירושלמי לעומת הבבלי ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 18), עמ' 109-101.

לעיתים משפטים ופסקאות הפותחים חטיבה זו. מאחד הקטעים (ד) עולה המנהג לפתוח את החטיבה בפרק ח בתהילים: '[למנצח על] הגתית מזמור לדויד'. במנהג לפתוח את תפילת ערבית בשבתות ובחגים במזמור מיוחד לכל מועד כבר דן בהרחבה ע' פליישר.²⁷ מנהג ארץ ישראלי זה התפשט גם לקהילות במזרח שנהגו כמנהג בבל. בהקשר זה הוא ציין את התרחבותו של המנהג גם לימות החול, ואף בהם הקדימו לערבית את פרק ח בתהילים.²⁸ יש לציין שבקטע הסידור הנזכר נרשם המזמור (אולי בטעות) לפני הכותרת 'אלמערב', בניגוד לקטעים שפליישר הצביע עליהם, שבהם הוא מופיע לאחר הכותרת של תפילת מעריב. לאור קטעי הסידורים הנדונים כאן נראה שמדובר במנהג שולי למדי ואולי מקומי בלבד.

מנהג ארץ ישראלי ייחודי ורווח יותר הוא לברך על מצוות קריאת שמע לפני קריאת שמע וברכותיה. כך לשונה בקטע ט: 'ב'רוך' א'תה' יי אל'ה'ינו מ'לך' ה'עולם' אשר קדשנו במצ'ותיו' וצונו על מצות קריאת שמך על המליכו בלבב שלם וליחדו בנפש חפ'צה'; ובשינויים מועטים גם בקטעים ג, יג. ברכת מצוות מפותחת זו, העושה שימוש בלשון המקרא,²⁹ רשומה גם בקטעי סידורים ארץ ישראליים נוספים; רבים מהם לקוחים מתפילת שחרית. ברכה זו נדונה כבר כמה פעמים במחקר.³⁰

מרכיב פתיחה אחרון המצוי בקטעי הסידורים של תפילת ערבית הוא הקריאה 'ברכו' בנוסחיה השונים. ברוב הקטעים אין מצוינת לשון קריאה זו כלל ועיקר. בקטעים א, ה, ח, יג, אין אפשרות לידע אם הייתה רשומה לשון מעין זו או לא מחמת חסרון בכתב היד. לעומת זאת בקטעים ד, ז, ט, יב, יד, ניכר שהקריאה לא נרשמה ונשאלת השאלה מה משמעות הדבר: האם אי רישומה מעיד גם על אי אמירתה? האפשרות שיחידים החלו ישירות בברכת המעריב סבירה בהחלט אך קשה לומר שבציבור לא פתחו ב'ברכו'.³¹ אמנם אף לא אחד מן הסידורים הנדונים כאן הוא סידור שנועד באופן מובהק לציבור,³² אך בשני קטעים (ז, יב) יש אמירות שונות המתאימות

27 ראו: פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 161-213.

28 על המנהג להקדים את אמירת תהילים ח לערבית של חול, כולל מוצאי שבת, ועל מקומו של פרק זה במנהגי התפילה המזרחיים בכלל, ראו: פליישר, שם, עמ' 87-88 ובהערות שם.

29 'ואתה שלמה בני דע את אלהי אביך ועבדהו בלב שלם ובנפש חפצה' (דברי הימים א' כח, ט).

30 בברכה דן בקצרה מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 286; וראו גם: פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 622. דיון על אודות הברכה בספרות הראשונים, בעיקר בנוגע לקריאת שמע שעל המיטה, ראו: צ' גרונר, ברכות שנשקעו, ירושלים תשס"ד, עמ' סט-עג. לאחרונה דנו בברכה רזיאל-קרצמר וארליך (לעיל, הערה 4), עמ' 9.

31 ראו: משנה, ברכות ז, ג.

32 כדוגמת 'סידורי פוסטאט' שפרסם פליישר, שיש בהם הוראות מפורשות לשליח הציבור, וכדוגמת הסידור הבבלי שמתפרס על שלושה קטעי גניזה, שיש בו הוראות לאמירות של שליח הציבור והקהל.

במיוחד לתפילה שיש בה ציבור. בקטע ז, שהוא סידור מקיף שכמה מדפיו פזורים בין אוספי הגניזה, נרשמה פסקת 'הרחמן' שלפני העמידה המסתיימת במילים 'ואמרו אמן', והיא נאמרה בוודאי מפי שליח הציבור.³³ בקטע יב, שככל הנראה הוא קונטרס עצמאי שהכיל רק את תפילת ערבית וברכת המזון, נרשמו בסוף ברכת המזון אמירות פְּרָדָה מן המברכים המוכרות מברכות מזון ארץ ישראליות: 'תתברכו ב[אלהי] אמן תושעו אלהי [אמן ותבוא] עלינו ועליכם ועל כל עמו [...] אמן הודו ליי כי טוב כי לעולם [חס]דו וכולכם ברוכים'. סביר להניח שבשני סידורים אלה לא נרשמה הקריאה 'ברכו' מכיוון שהסופר סבר שאין בכך צורך הואיל ורשמה בשחרית, או שהניח שבעת תפילה בציבור אמירתה מובנת מאליה. ייתכן שהדברים תקפים גם לסידורים האחרים שנמנעו מלרשום 'ברכו' אך אולי הם סידורים המנחים את היחיד בלבד והוא נגיש ישירות לברכת המעריב ערבים.

בקטע יא לשון הקריאה היא כמעט ללא ספק [ברכו] את [יי] המבורך לעולם ועד' המיועדת בוודאי להיאמר מפי שליח הציבור.³⁴ יש לשים לב שלאחר קריאה זו לא נרשם כל מענה מצידו של קהל המתפללים, כבמנהגות ימינו וכפי שגם נרשם בסידורי הגאונים רב עמרם ורב סעדיה.³⁵ חסרונו של מענה לקריאה 'ברכו' בראש החטיבה של קריאת שמע וברכותיה שחרית וערבית עולה מכל הסידורים הארץ ישראלים שנבדקו וגם מסידורים בבליים רבים מן הגניזה.³⁶ יש להסיק מכך שבקהילות רבות, בייחוד

על 'סידורי פוסטאט' ראו: ע' פליישר, 'לסדרי התפילה בבית הכנסת של בני ארץ ישראל בפוסטאט בראשית המאה השלוש עשרה', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' ריז-רס (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 799-842). על הסידור הבבלי המיועד לציבור ראו: נ' וידר, 'לחקר נוסח העמידה במנהג בבל הקדמון', סיני, עח (תשל"ו), עמ' צז-קכב (=הנ"ל, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, עמ' 87-88, עם תיקונים והוספות).

33 על פסקת 'הרחמן' לפני העמידה במנהג ארץ ישראל ועל ההיבט הציבורי שלה ראו: ארליך (לעיל, הערה 22), עמ' 7-9.

34 כך יש להשלים את הקריאה בכתב יד זה ולא [ברכי נפשי את יי] המבורך לעולם ועד', כפי ששחזר מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 302, 307. ייתכן שסימן נוסף לכך שסידור זה פונה (גם) לציבור הוא הוספה של ברכת הבדלה מפויתת 'אשר בעוז הבדיל' לאחר תפילת ערבית. על ברכת הבדלה בלשון זו ראו: פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 79-80.

35 סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 20), עמ' יב, נב; סידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' לו, מא.

36 מנהג ארץ ישראל: ראו כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 18-17.10829.Or; ניר-יורק, בית המדרש לרבנים 21.2889.ENA; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 8.7a.H.TS; 141.153.NS.TS; 174.243.NS.TS. באשר למנהג בבל רשומים במפעל לחקר התפילה שבאוניברסיטת בן גוריון למעלה משלושים קטעי גניזה שמופיעה בהם רק קריאה של שליח הציבור ללא מענה של הקהל. ראו לדוגמה: כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים 1.1983.ENA; קיימברידג', ספריית האוניברסיטה 8.3159.8.Add; וכן 87.157.NS.TS. דוגמה בולטת לכך מצויה בכ"י קיימברידג' 82.156.NS.TS: 'פתח להם ברכו את יי המבורך [ל]עולם ועד. ויקול ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם יוצר אור ובורא...! הסופר מורה לשליח הציבור לפתוח

אלה שנהגו על פי מנהג ארץ ישראל, פתח הקהל באמירת ברכת היוצר או ברכת המעריב ערבים מייד לאחר קריאת 'ברכו' של שליח הציבור. יש לציין גם את המילים 'לעולם ועד' שבסוף קריאת שליח הציבור. תוספת זו אופיינית במיוחד באותם קטעים שלא הובא בהם מענה של הקהל. לעומת זאת בקטעים שכן מובא בהם מענה המילים 'לעולם ועד' באות כמענה ולא בקריאת שליח הציבור.

בקטעים ג, ו, י, באה לשון 'ברכו' ליחיד: 'ברכי נפשי את יי המבורך'. לשון זו רשומה בלא מעט סידורים המיועדים ליחידים, הן בתפילות ערבית הן בתפילות שחרית. רק בכ"י פריז, כ"ח IV.A.10, בפתחת יוצר לשבת, נוספו לאמירה זו המילים 'לעולם ועד' כמו ב'ברכו' לציבור שזוכר לעיל. לשון יחיד זו כבר צוינה ואף נדונה במחקר כמה פעמים.³⁷

בקטע ב נרשמה הלשון 'ברוך יי המבורך לעולם ועד', ומסתבר שגם היא משמשת ל'ברכו' מפי היחידים. כך נרשם במפורש בקטע סידור המיועד ליחידים שפרסם ישראל לוי.³⁸ ואולם משרידי הסידור גופו ניתן לשער שהסידור יועד (גם) לתפילת הציבור, שכן לפני עמידת מנחה שרשומה בתחילת הקטע באה פסקת 'הרחמן', שבסיומה המילים 'ואמרו אמן', וכבר עמדנו לעיל על הממד הציבורי של פסקה זו. גם בכ"י קיימברידג' TS H 8.7a, שהוא סידור ארץ ישראלי שיועד (גם) לציבור ויש בו חלקים מתפילת ראש השנה, כולל קדושה בתפילת שחרית, נרשמה הלשון 'ברוך יי המבורך לעולם ועד'. מסתבר שלשון זו בשני הסידורים הנזכרים ובאחרים כיוצא בהם נרשמה לשם אמירה מפי היחידים בתוך תפילת הציבור או בעת תפילתם ביחידות מתוך הסידורים האלה.

ב'ברכו... לעולם ועד' ומייד עובר להוראה לומר את ברכת היוצר. אכן, בסידור זה יש בכל הקטעים האחרים (קדיש, קדושת היוצר, קדושה דסדרא) הוראות לחזן ולציבור כאחד.
 37 ראו: מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 302, 307; אסף (לעיל, הערה 8), עמ' 126; פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 610 והערה 32; רזיאל-קרצמר וארליך (לעיל, הערה 4), עמ' 12 והערה 35.
 38 לוי (לעיל, הערה 5), על פי כ"י פריז, אוסף כל ישראל חברים, IV.A.9. העובדה שכתב היד נועד לתפילת היחיד מוכחת מהמשכו הישיר, כ"י אוקספורד, בודליאנה, Heb. e. 93.61, שבו מוחלפת לשון קדושת היוצר בשחרית לשבת באזכור קצר בלשון 'קדוש וברוך' (ראו על מנהג זה: הגהות מיימוניות על משנה תורה, הלכות תפילה ז, יז, סימן צ; י' ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשנ"ד, א, עמ' 122-123). בכ"י קיימברידג' TS H 19.2 (פליישר [לעיל, הערה 1], עמ' 88, הערה 165) רשומות בפתחת תפילת ערבית למוצאי שבת שתי הלשונות, 'ברכי נפשי' ו'ברוך יי המבורך', זו אחר זו, ככל הנראה כשתי לשונות של 'ברכו' ליחיד.

ג. ברכת המעריב ערבים

ברכת המעריב ערבים משבחת את האל על כוחו לשנות תמיד בין היום ללילה, והיא מקבילה לברכת יוצר המאורות בשחרית. היא שרדה כמעט בכל קטעי הסידורים הנדונים כאן. רק קטע ה קרוע בחלק זה, ובקטע יג שרד חלקה התחתון של האות ב"ת מחתימת הברכה בלבד. הנוסח הרווח בסידורים אלה (קטעים א, ג, ד, ו, ז, ח, ט, י, יב, יד) הוא הנוסח הבא, בשינויים אחדים:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
המעריב ערבים בעתם / מכין לילות בזמניהם / המונה מספר לכוכבים /
לכלם שמות יקרא
ב'רוך אתה יי' המעריב ערבים.

לשון הברכה נרשמה מתוך קטע י וכך הוא גם בקטעים א, ג, ז, ח. בקטעים ד, ו, יב, יד, נוסף בסוף הברכה 'גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה'. מילים אלה באות בלשון הברכה שבסידורי מנהג בבל ורובן מופיעות כידוע בתלמוד הבבלי מפי אביי: '...אלא מדת יום בלילה היכי משכחת לה? אמר אביי "גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור"' (בבלי, ברכות יא ע"ב).
ואולם בצד נוסח זה עולים נוסחים אחרים בכמה מן הקטעים: בקטע יא נרשם נוסח הזהה כמעט לנוסח השגור במנהג בבל:³⁹

ב'רוך <א-תה> יי אלהינו⁴⁰
[אש]ך בדברו מעריב ערבים בתבונה [מ]שנה עיתים מחליף את הזמנים
ומסדר [את] ה[כו]כבים במשמרותים ברקיע כרצונו
[גולל אור] מפני חושך וחושך מפני אור מעביר [יום ומביא] לילה
המבדל בין יום ללילה⁴¹ יי [צב]אות שמו קדש ישראל
ב'רוך <א-תה> יי המעריב [ערבי]ם.

לנוסח זה יש זכר גם בקטע יד, הפותח במילים 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר

39 השוו לנוסח הברכה בסידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' כו: 'ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערם בתבונה מסדר הכוכבים במשמרותיהם ברקיע כרצונו בורא יומם ולילה וגולל אור מפני חשך וחשך מפני אור מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה יי צבאות שמו קדוש ישראל ברוך אתה יי המעריב ערבים'.

40 לפני המילה 'אשר' היה אולי משהו כתוב אך אין הוא ניתן לקריאה. על כל פנים אין שם מקום למילים 'מלך העולם' ולכל היותר יש שם מקום לסימן של קיצור ('ווג'). וראו להלן, הערה 42.

41 כך במקור.

דברו מעריב ערבים', ומכאן עובר לנוסח 'בעיתם' כבנוסח הארץ ישראלי הרווח. נוסח זה משמש בסיס גם לחלק הראשון מהלשון היחידאית של הברכה שנרשמה בקטע ט:

בִּרְוֹךְ אֲתָהּ יי⁴²

המעריב ערבים / המשנה את העתים / המחליף את הזמנים / הסודר כל הימים

גולל חושך מפני אור ואור מפני חשך ומעביר יום ומביא לילה
היא תהלתך ותפארתך צורינו מלכינו יי צבאות שמך בקר וערב ונהללך
ונברכך בלבב שלם ובנפש חפיצה
בִּרְוֹךְ אֲתָהּ יי המעריב ערבים.

לשון ייחודית זו היא עיבוד של הנוסח הבבלי לטור פייטני, שכל יחידה בו פותחת באות ה"א ומסיימת 'ים', ומשם ממשיכה בלשון פרוזאית עד חתימת הברכה. נוסף כאן שהנוסח הבבלי הזה מצוי בעוד שני קטעי סידור ארץ ישראלים שאינם ערבית של יום חול.⁴³ הופעתה החוזרת של לשון ברכה זו במנהג ארץ ישראל מעלה את השאלה: האם הנוסח הבבלי הרשום בקטע יא הועתק בהשפעת מנהג בבל או שמא הוא מלמד שלנוסח זה הייתה אחיזה, חלקית לפחות, מקדמת דנא במנהג ארץ ישראל? עניין נוסף עולה מן הדמיון הלשוני הניכר שבין שני הנוסחים האלה, המכונים בפירו 'ארץ ישראל' ו'בבלי'.⁴⁴ דמיון זה יכול להעיד על קשר ספרותי בין שני הנוסחים, האחד קדום והאחר עיבוד ופיתוח שלו.

בשתי שאלות אלה נחלקו החוקרים לא מכבר. על פי הדעה האחת, הנוסח הבבלי

42 חסרון 'אלהינו מלך העולם' הוא ככל הנראה תוצאה של קיצור או טעות מעתיק. אך מאחר שאין סימנים של קיצור, לא מן הנמנע שבמקומו של מעתיק זה נשמרה מסורת של שימוש במטבע ברכה ללא מלכות כדעת רב בבבלי: 'אמר רב: כל ברכה שאין בה הזכרת השם - אינה ברכה. ורבי יוחנן אמר: כל ברכה שאין בה מלכות - אינה ברכה' (בבלי, ברכות מ ע"ב). וראו לעיל, הערה 40.

43 הקטע האחד הוא כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, TS AS 119.139, שהוא חצי דף ששרד מסידור לשבת. מצידו האחד נרשמה החתימה הארץ ישראלית של קדושת היום ולאחר מכן שלוש הברכות האחרונות של עמידת השחרית בלשון פיוט, עם חתימות ארץ ישראליות מובהקות. לאחר מכן מובאת קדושת היום של מוסף ולאחריה ברכת המעריב ערבים, כנראה של תפילת ערבית למוצאי שבת. הקטע השני, כ"י קיימברידג', אוסף לואיס-גיבסון (לשעבר וסטמינסטר קולג'), Lit. I 110, שרשומה בו תפילת ערבית לליל שבת וגם בה יש סימנים ארץ ישראלים מובהקים, אם כי ברכת האהבה גם היא בנוסח בבלי; וראו על כך להלן.

44 בכלל זה המילים 'מעריב ערבים' בפתיחה ובחתימה, עת ('בעתם'/'עתים'), זמן ('בזמניהם'/'הזמנים'), 'כוכבים'. גם לשון התפילה הנזכרת בפי אביי, 'גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור', מובאת בכל הנוסחים הבבליים ובכחמצית מן הנוסחים הארץ ישראליים.

הפרוזאי הוא הקדום וזה הרקע להימצאותו במנהג ארץ ישראל במקרים רבים יחסית. ואילו הנוסח 'הארץ' השגור בתקופת סידורי הגניזה הוא עיבוד קדום ומפויט של הנוסח הפרוזאי, שבמהלך הזמן הלך ותפס את מקומו ברוב הקהילות הארץ ישראליות כלשון של קבע.⁴⁵ על פי הדעה האחרת, הנוסח הארץ' ישראלי השגור בתקופת הגניזה הוא הקדום ואינו עיבוד מפויט אלא לשון ברכה קצרה שבסופה פסוק; הנוסח הבבלי הוא העיבוד הארוך והמפותח יותר של הנוסח הארץ' ישראלי הקצר. לפי עמדה זו נרשמה לשונה של ברכה זו בסידורים אחדים על פי מנהג ארץ ישראל בהשפעת מנהג בבל.⁴⁶ ולא מן הנמנע ששני הנוסחים קדומים והם התפתחו במקביל והזינו זה את זה.

קטע ב מביא בפנינו לשון יחידאית של הברכה והיא ללא ספק נוסח מפויט:

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
אשר בשכל ברא / כל צבא השמים / להמשיל שמש ביום / ולהעריבו בלילה
ברוך אתה יי המעריב ערבים אמן.

המילה 'אמן' בסוף הברכה מלמדת שעל פי מנהגו של המעתיק ענה המברך כנראה על ברכת עצמו.⁴⁷

ד. ברכת האהבה

הברכה השנייה, ברכת האהבה, עוסקת כמו מקבילתה בשחרית בשבח האל על אהבתו הנצחית לישראל. היא מתועדת באופן בולט בעשרה קטעים (א, ב, ג, ז, ח, ט, י, יא, יב, יג), ובשלושה קטעים (ד, ו, יד) אין היא מופיעה בשל השתמרותם הלקויה; בקטע אחד (ה) שרדה רק חתימת הברכה.⁴⁸ הנוסח הארץ' ישראלי הרווח יחסית מבין המגוון שהקטעים מביאים בפנינו הוא הנוסח הבא:

45 על עמדה זו ראו: פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 776-777; א' ספראי וא' ארליך, 'לנוסחה הקדום של ברכת "המעריב ערבים" לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 495-522.

46 על עמדה זו ראו: ש' אליצור, 'בין נוסח מפויט לתפילת קבע: הערה לתולדות ברכת "המעריב ערבים"', תרביץ, פה (תשע"ח), עמ' 683-694.

47 על השיטות השונות של עניית אמן מפי המברך על ברכות עצמו בתקופת התלמוד, הגאונים והגניזה ראו: א' ארליך וא' שמידמן, "'אמן בימינו...": התהוותה של פסקה חדשה בין ברכת ירושלים לברכת "הטוב והמיטיב"', תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 115-116.

48 דיון מקיף בנוסחי ברכת האהבה של ערבית בשני מנהגי התפילה ראו: ש' פוגל וא' ארליך, 'נוסחי ברכת

אהבת עולם מראש אהבתנו ומלפנים רצית בנו תורה ומצות למדתה אותנו
 על כן בשכבינו ובקומנו נסיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך
 כי אתה יי אלהינו אהבתנו
 ברוך אתה יי אוהב את ישראל.

כך רשום בקטעים א, ב, ג, י, בשינויים מעטים.⁴⁹ לשון אחרת נרשמה בשני קטעים
 (יא, יב) והיא קרובה לנוסח השגור במנהג בבל.⁵⁰ בקטע יב הלשון קצרה יותר ביחס
 לנוסח בבל:⁵¹

באהבת עולם ישראל עמך אהבתה תורה ומצוות חקים ומשפ[טי]ם אותם
 לימדת
 על כן יי אלהינו תן בליבנו להבין חקי רצוניך
 ואהבתך לא תס[ו]ר ממנו
 ברוך אתה [יי] אוהב את עמו ישראל
 אמ[ן].

בקטע יא הלשון מקצתה כבמנהג בבל ומקצתה כלשון הראשונה שנדונה לעיל:

אהבת עולם לישראל עמך אהבת [ומלפ]נים רצית בנו תורה ומצות למדת
 [א]ותנו
 על כן בשכבינו ובקומינו נשיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך
 כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה
 ואהבתך לא תסור ממנו
 ברוך אתה יי אוהב את עמו ישראל
 אמן.

נקל לראות שיש קרבה רבה בין שתי לשונות הברכה, זו המכונה 'ארץ ישראלית'

⁴⁹ "אהבה" בערבית לאור קטעי הסידורים מן הגניזה הקהירית, אוקימתא: מחקרים בספרות התלמודית
 והרבנית, ז (תשפ"א), עמ' 175-196.

⁵⁰ בכ"י קיימברידג' TS 8 H 10.15, שהוא בעיקרו סידור בבלי עם השפעות של מנהג ארץ ישראל, פותחת
 הברכה בלשון 'אהבת עולם מראש אהבתנו מלפנים רציתה בנו', והיא ממשיכה על פי נוסח בבל.

⁵¹ ראו למשל בסידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' כו: 'אהבת עולם עמך ישראל אהבת תורה ומצות חקים
 ומשפטים אותנו למדתה על כן בשכבינו ובקומנו נשיח בחקי רצונך נשמח ונעלוז בדברי תלמוד תורתך
 לעולם ועד כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו כי היא עטרת
 ראשנו לנצח נצחים ברוך אתה יי אוהב את עמו ישראל אמן'.

⁵² בקטע מסידור ארץ ישראלי נוסף, לליל שבת, כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, L-G Lit. I.110,
 יש נוסח קרוב ללשון זו.

וזו המכונה 'בבלית', וכמעט הכרח להניח ששתיהן צומחות מנוסח אב אחד, אף על פי שקשה לשחזר את לשונו המדויקת.⁵² שני ההבדלים העיקריים בין הנוסחים הם שהנוסח הארץ ישראלי זכה בחלקו הראשון ללשון מעט חגיגית יותר ופיוטית ואילו בנוסח הבבלי נוספה הלשון 'כי הם חיינו...!'

נוסף על נוסחים אלה, העולים מכמה עותקים של סידורים, מביאים קטעי תפילת ערבית מן הגניזה ארבעה נוסחים ייחודיים של ברכת האהבה. קטע ט מביא לשון פרוזאית בעיקרה שיש בה כמיהה נרגשת לקרבת האל ובקשה דחופה לחסדו:

ומאהבתך אלהינו הרבה והעצומה שאהבתנו מקדם בגלל אבתינו אשר
בטחו בך לאחז

משפטיך נקוה לשמך ולזכרך הטוב תתאוה נפשינו ניחד ונחכה לעד

כי אתה מעולם אבינו שמך עלינו נקרא.

אנא אלהינו אל תנ...>>חנו משוך עלינו לחסדך להודיע אהבתך בנו לעיני
כל היצורים

ככתוב 'ואהבת עולם אהבתך על כן משכתיך חסד' (ירמיהו לא, ב).

ברוך > אתה > יי אוהב >> את >> עמו יש > ראל >.

קטע ז גם הוא מנוסח כבקשה לישועה אך זו נעשית בלשון פשוטה ומפויטת:

באהבתך יי אלהינו / תרחם עלינו / [מ]כל צרה ויגון / תמלט את נפשנו

[למענך] ולמען אבותינו הצדיקים [אשר בטחו בך]

ברוך אתה יי אוהב [...].⁵³

כפי שהראה פליישר זהו נוסח מפויט שמקורו במערכת יוצר של שחרית לחול ובסופו פסקה (מעובדת) מנוסח הקבע של ברכת האהבה של שחרית. בסידור הנדון (ז) נעשה שימוש בלשון זו בתפילת ערבית.⁵⁴

52 במשפט הראשון, 'אהבת עולם ישראל עמך אהבת' או 'אהבת עולם מראש אהבתנו', משותפות (בשינויים סגנוניים קלים) שלוש מארבע או חמש המילים. גם המשפט השני בנוסח בבל כמעט זהה למשפט השלישי בנוסח ארץ ישראל הרווח: 'תורה ומצות [חוקים ומשפטים] אותנו למדת/למדת אותנו', והוא נבדל למעשה בעיקר בכפילות 'תורה ומצוות - חוקים ומשפטים'. דמיון קיים גם במשפט העוקב, שתבנית הבסיס שלו היא 'על כן בשכבנו ובקומנו נשיח בחוקיך... מצותיך'.

53 יש להשלים 'את ישראל' או כיוצא בו.

54 ראו: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 46 והערה 28; ושם, עמ' 35 והערה 6. ללשון המחצית הראשונה, המפויטת, השוו ליוצר בכ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, heb. f. 36.28-29 (נויבאואר 2738/4). ללשון של סוף הברכה השוו לרשום בברכת האהבה של שחרית בכ"י קיימברידג' TS 8 H 10.21: '...מלכנו בעבור כבוד שמך ובעבור אבתינו הצדיקים אשר בטחו בך ותלמדו חוקי חיים...!'

בקטע ח נרשמה לשון פיוט מובהקת:

אהבת עולם / ישראל אהבתה / וברית שלומך / לנו יה קיימתה
ב־רוך אתה יי אהב את ישראל.

חלקו הראשון של הטור הפייטני נראה כעיבוד מזערי של לשון הקבע הבבלית. קטע יג, שאף הוא מביא לברכה לשון פיוט, קטוע מאוד במקום הזה ולא ניתן לשחזר את נוסח הברכה שבו. נוסחים ייחודיים אלה באים במקום נוסח הקבע והם חוזרים ומעידים בפנינו על החופש שהיה מצוי בתפילתם של בני ארץ ישראל בעת ההיא ובייחוד על שימושם בלשונות פיוט במקום נוסחי קבע.

ה. קריאת שמע

את קריאת שמע קראו הן בתפילת שחרית הן בתפילת ערבית ואין להעלות על הדעת פסיחה על אמירתה באף אחד מנוסחי תפילת ערבית המתפרסמים כאן.⁵⁵ ואולם קריאת שמע של ערבית בדרך כלל לא נעתקה בסידורים הארץ ישראלים הקדומים. הסופרים הסתפקו ברישום מקוצר שלה תוך הסתמכות על העתקתה קודם לכן, בתפילת שחרית, או על כך שהמתפללים יודעים לומר אותה על פה. כך בא קיצורה:

ב: שמע יש' כלה אלי (=כולה עד) אני יי אלהיכם אמת.

ג: שמע ישראל אלי אכר (=עד סוף) קריאת שמע.

ה: [שמע] ישראל יי אלהינו יי אחד [...] ואהבת את יי אלהיך קרית שמע [כלה].

ח: שמע ישראל יי אלהינו יי אחד. ב־רוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. אמן. ואהבתה את יי אליך וגו' והיה אם שמוע תשמעו וגו'.

ט: שמע יש־אל' יי אלהינו יי אחד עד אין אלהים זלתך.

י: שמע וגו'.

יא: ותקול (=ותאמר) שמע וגו' אלי (=עד) אמת.

יג: שמע [אלי (=עד)]...⁵⁶

בקטע א הסופר ויתר לגמרי על רישומה של קריאת שמע, כנראה מתוך הנחה שהמתפלל יודע את דבר אמירתה במקום המתאים. בקטע יב הסופר העתיק את

55 משנה, ברכות פרקים א-ב. ראו להלן על חסרון רישומה בקטע א ובקטע ז.

56 לפי גודל הקרע מדובר בקיצור ודאי.

פסקאות קריאת שמע במלואן,⁵⁷ ככל הנראה בשל הצורך המיוחד (האישי), הבלתי ידוע לנו, שלמענו הועתק הקונטרס, שכלל ככל הנראה את תפילת ערבית ואת ברכת המזון ותו לא. בקטע ז יש קרע במקום הזה ולא ניתן לדעת אם קריאת שמע נרשמה בקיצור או שמא לא נרשמה כלל.

במאמרו על קריאת שמע של ערבית טען פליישר, שמן הקיצורים של קריאת שמע בסידור הארץ ישראלי שהוא דן בו (קטע ח) אפשר ללמוד שבמקומו של בעל סידור זה לא אמרו את פרשת 'ויאמר', ולכן היא לא צוינה, בניגוד לשתי הפרשות הראשונות, שנזכרו בפירושו.⁵⁸ לדבריו זו עדות ראשונה מסידורי הגניזה למנהג הארץ ישראלי הקדום שלא לומר את פרשת 'ויאמר' בקריאת שמע של ערבית. שיטה זו מתועדת כידוע בספרות התנאית והאמוראית,⁵⁹ ובעל 'הלכות גדולות' מעיד שבזמנו עדיין יש מקומות בארץ ישראל שנמנעים מלומר פרשה זו במלואה ובמקומה אמרו רק קיצור. ואלה דבריו:

אמר רב יוסף כמה מעליא הא שמעתא (= כמה מעולה היא השמועה), דכי אתא (=שכאשר בא) רב שמואל בר יהודה אמר: אמרי במערבא (=אומרים בארץ ישראל) 'דבר אל בני ישראל ואמרת אלהם אני ה' אלהיכם אמת'⁶⁰ ועד השתא (=ועד עכשיו) כמה מדינות בארץ ישראל הכין נהיגין למימר באורתא, וקסברי (=כך נוהגים לומר בערב, וסבורים) שמע והיה אם שמע נוהגין ביום ובליילה ויאמר אינו נוהג אלא ביום.⁶¹

טענתו של פליישר מתקבלת מאוד על הדעת, אך יש לזכור שמדובר ב'ראיה מן השתיקה'. לעומת זאת מן ההוראה המקוצרת בקטע ב: 'שמע ישראל' כלה אלי אני יי אלהיכם אמת', מתברר שבמקומו של מעתיק זה אמרו את הפרשה השלישית, המסתיימת במילים 'אני יי אלהיכם אמת'. ואולם, ייתכן שגם כאן מדובר בקיצור של הפרשה השלישית, המסתיימת אף הוא באותן המילים, כפי שנזכר בדברי בעל 'הלכות גדולות'.

57 ואולם ההעתיקה נקטעת מחמת קרע לאחר תחילת הפסקה 'והיה אם שמע'.

58 על אופן הקיצור של קריאת שמע בקטע ח ראו לעיל. וראו: פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 789-796.

59 ראו משנה, ברכות ב, א; ספרי, במדבר, פסקה קטו, מהדורת הורוויץ, עמ' 126; ירושלמי, א, ו, ג ע"ד (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 11); בבלי, ברכות יד ע"ב.

60 ציטוט מתוך בבלי, ברכות יד ע"ב.

61 ספר הלכות גדולות, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ב, הלכות ברכות, פרק שני, עמ' לו.

ו. ברכת הגאולה

לאחר קריאת שמע בבוקר ובערב נאמרת כידוע ברכת הגאולה. ברם, ברכה זו בערבית לפי מנהג בבל שונה באופן ניכר מזו של תפילת שחרית,⁶² ואילו במנהג ארץ ישראל נאמרה ברכה זו בערב ובבוקר במתכונת דומה. בסידורים הארץ ישראלים פתחה הברכה גם בתפילת הערב בפסקת האימות של פרשיות קריאת שמע, 'אמת ויציב', המסתיימת במילים 'ואין לנו אלהים עוד זולתך'. רק בחלקה השני של הברכה, זה שעל שמו היא מכונה 'גאולה', משתנה הנוסח של הברכה בערב לעומת הבוקר, אם כי גם בחלק זה השינויים אינם כה גדולים. נוסח ארץ ישראל זה משתקף בכל קטעי הסידורים הנדונים כאן ששרדה בהם ברכת הגאולה של ערבית (א, ב, ג, ה, ז, ח, ט, י, יא, יג), וזהו אחד ההבדלים הבולטים בין מנהג התפילה של בני בבל לבין מנהג התפילה של בני ארץ ישראל.⁶³

פעמים רבות לא נעתקה לשון פסקת 'אמת ויציב', כמו קריאת שמע, אלא נרשמה בקיצור בלבד, והדבר מקשה בבירור נוסחה המדויק. עם זאת, קיצורים אחדים משקפים את אמירת הפסקה 'אמת ויציב' כלשונה בבוקר. לדוגמה, בקטע ג מובא 'אמת אמונה נכון וקיים אלי אכרה (=עד סופו)'; הפסקה דומה לזו של הבוקר מלבד החילוף של 'ויציב' במילה 'אמונה'. בקטע ה נרשם: 'ואמת ויציב כלה כמה הו מתבת פי אלסדר (=כולו כמו שהוא כתוב בסידור)'. בקטע ט: 'עד אין אלהים זולתך'. בקטע יא מובא: 'אלי (=עד) ואין לנו אלהים זולתך', ובקטע יג שרדו מן ההוראה רק המילים 'אלי (=עד) אין] עוד אלהים [זולתך]'. רק קטע ח מביא את הפסקה בשלמותה, וזו לשונה:

אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן וטוב הדבר הזה
עלינו ועל אבותינו על בנינו ועל דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך
על הראשונים ועל האחרנים לעולם ועד חוק ולא יעבור
אמת שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד
אתה הוא מלכינו ומלך אבותינו
אתה למען שמך גאלינו כגאלתה את אבותינו
אמת מעולם הוא שמך ועלינו נקרא באהבה ואין לנו אלהים עוד זולתך.

62 ראו: סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 20), עמ' יט-כ (שחרית), נב-נג (ערבית); סידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' טו-טז (שחרית), כז (ערבית).

63 על שיטתם של בני ארץ ישראל לומר בערבית את אותה הפסקה שאמרו בשחרית עמד בהרחבה פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 781-789.

נוסח זה עולה כמעט מילה במילה גם מקטעים של תפילת ערבית בשבתות ובמועדים, וכך הוא הנוסח החלקי ששרד בקטע ב. רק מילה אחת שונה בקטע ב וברוב העדויות של פסקה זו בתפילת ערבית: המילה 'ויציב' הוחלפה במילה 'אמונה' (ככל הנראה בהשפעת מנהג בבל). לשון זהה, מילה במילה, משמשת כאמור גם בתפילת שחרית לפי מנהג ארץ ישראל. דומה לה מאוד, אך עם שינויים מוגדרים, הנוסח בתפילת שחרית בסידורים על פי מנהג בבל. כפי שכבר התברר לא מכבר, שני מאפיינים עיקריים בפסקת 'אמת ויציב' בנוסח ארץ ישראל שונים מן הנוסח השגור בתפילת שחרית לפי מנהג בבל.⁶⁴ במנהג ארץ ישראל יש בתחילת הפסקה תמיד רק שבע מילות אימות ובסדר קבוע, לעומת שבע עשרה מילות אימות ושבח בדרך כלל במנהג בבל, בסדר שאינו תמיד אחיד.⁶⁵ כמו כן נעדרת מן הפסקה בנוסח ארץ ישראל תת-הפסקה 'אמת אלהי עולם מלכנו... לעולם ולעולמי עולמים', הרשומה במנהג בבל.⁶⁶ מאפיינים אלה ושינויים נוספים מלמדים, כפי שכבר טען פליישר, שלשונה של הפסקה במנהג ארץ ישראל קדומה יותר.⁶⁷

בחלק השני של ברכת הגאולה באה ברוב הקטעים שבהם היא מצויה (א, ג, ה, ח, י, יא) פסקת 'אתה הכיתה'. וזה לשונה בקטע ה:⁶⁸

אתה הכית כל בכור בארץ מצרים מבכור[ר] אדם עד בכור בהמה
ובאלהיהם שפטים עש[י]ת על אודות שבטי ישראל

64 השוו לנוסח סידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' טו, טז: 'אמת יציב ונכון וקיים וישר ונאמן ואהוב וחביב ונחמד ומתוקן ומקובל וצדיק ונורא ונעים וטוב ויפה הדבר הזה עלינו' לעולם ועד אמת אלהי עולם מלכנו צור יעקב מגן ישענו לדר ודר הוא קיים ושמו קיים כסאו נכון ומלכותו קימת ודבריו קיימים נאמנים נחמדים לעולם ולעולמי עולמים עלינו ועל אבותינו על בנינו ועל דרותינו ועל כל דורות זרע עמך ישראל עבדיך הראשונים והאחרונים דבר קיים לעולם ועד חק ולא יעבר אמת שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו מלכנו ומלך אבותינו גואלינו וגאל את אבותינו יוצרנו צור ישועתנו [פדונו ו]מצילנו מעולם הוא שמך ואין לנו [עוד] אלהים זולתך'.

65 הבדל זה ציין לראשונה פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 781-789. דיון מקיף ומפורט על לשונה של פסקת 'אמת ויציב' במנהג ארץ ישראל ובמנהג בבל ראו בהרחבה: א' סתיו וא' ארליך, 'לחקר נוסח פסקת "אמת ויציב" לאור הסידורים הקדומים מן הגניזה הקהירית', סידרא, לג (תשפ"א), עמ' 105-124.

67 'המוקדם והמאוחר נקבעים כאן בביטחון גמור על פי האופי הנוסחאי, הקצר והמגובש, של הנוסח המוחזק אצלנו כארץ-ישראלי. הנוסח הרחב, הנזיל, והמקביל, אי אפשר שקדם לו' (פליישר לעיל, הערה 9), עמ' 783, הערה 53.

68 דיון מורחב על פסקה זו ועל הנוסחים המפויטים שלהלן ראו: א' ארליך ו' רזיאל-קרצמר, 'בין נוסח קבע לפיוט: לבירור פסקת "אתה הכיתה" בברכת גאולה של ערבית על פי מנהג ארץ ישראל', פְּעָמֵי שוֹלְמִית - מחקרי ירושלים בספרות עברית, לב (תשפ"א), עמ' 3-21.

ים סוף בקעת לפני אבותינו ותעבירם בתוכו בחרבה [והמים] להם חומה
 מימינם ומשמאלם
 ואת רן[דפי עמך] כסה הים אחד מהם לא נותר
 שם שוררו לך משה ואהרן ומרים ברכוך גדלוך נצחוך רוממוך ייחדוך אמרו
 כלם בשמחה רבה
 'מי [כמוך באלים] יי מי כמוך נאדר בקדש [נורא תהלות] עשה פלא' (שמות
 טו, יא).
 מלכותך קיבלו עלי[הם] ועל זרעם אחריהם לדרת עולם
 לכן אמרו
 זה צור ישעינו יי מלך יי ימלך לעולם ועד' (שמות טו, יח).
 יקיים יי אלהינו כבודו וגדלו וקדושתו וקדושת שמו ויגאלינו גאולה שלימה
 שאין אחריה שעבוד
 ברוך אתה יי צור ישראל וגואלו.

כך הוא בשינויים אחדים גם בקטעים האחרים. לשון זו עולה בקנה אחד עם הנושאים
 שכבר ציינו התנאים: 'הקורא את שמע צריך להזכיר יציאת מצרים ב"אמת ויציב",
 ר' או' צריך להזכיר בה מלכות, אחרים או' צריך להזכיר בה מכת בכורים וקריעת ים
 סוף'.⁶⁹ יש לציין שבקטעים א, י, ויתרו המעתיקים על רישום הפסוקים משירת הים
 (שמות טו, יא, יח), שכן הקהל אמר אותם ללא כל שינוי גם בברכת הגאולה של
 שחרית ובוודאי היו ידועים על פה לכל המתפללים.
 לאחר הזכרת הנושאים המחייבים נוספה בקשה לגאולה שנייה שתבוא על
 ישראל בעת הזאת. בקטעים ג, ז, ח, במקום הבקשה בסוף הפסקה 'יקיים עלינו'
 באה לשון בקשה מורחבת יותר המשתרשרת מעניין המלכות שהובאה קודם לכן. וזו
 לשונה בקטע ח:

מלוך עלינו יי אלהינו בכבודך והופיעה עלינו בהדר גאון עוזך
 מלכותך מלכות כל עולמים ממשלתך בכל דור ודור
 אתה ראשון ואתה אחרון ומבלעדיך אין לנו מושיע
 שמח ליבינו יי אלהינו בישועתיך גאולתינו מהירה תבוא וג'
 וכתוב גואלינו יי צבאות שמו קדוש ישראל

69 תוספתא, ברכות ב, א (מהדורת ליברמן, עמ' 6), וראו גם את ההמשך בירושלמי, ברכות א ה, ג ע"ד
 (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 12): 'ד' יהושע בן לוי אומר צריך להזכיר את כולן וצריך לומר
 צור ישראל וגואלו'.

ב'רוך' א'תה' > יי צור ישראל וגואלו.

הלשון הרווחת 'אתה הכיתה' היא לשון הקבע של הברכה. לעומת זאת בשלושה קטעי סידור מובאים בברכה זו לשונות פיוט שהחליפו לשון קבע זו. בקטע ז שרד רק סוף הפסקה, מתחילת טור הפיוט שלפני הפתיחה לפסוק השני:

[עושה פלא /] עשה לנו פלא / בעשות[ך] פלא / בין גלי פג
לכן ברצון ענו ואמרו
יי מלכנו
לעולם ועד / דברך אל אמת / ולך הישועה / להושיענו
ברוך אתה יי גאל ישראל.⁷⁰

שני טורי הפיוט משתרשים מסופי הפסוקים הליטורגיים הקבועים (שלא נרשמו): 'מי כמכה... עשה פלא', 'יי מלך לעלם ועד'. כפי שהראה פליישר בנוגע לסידור זה, מדובר גם כאן בנוסח מפויט שמקורו במערכת יוצר של שחרית לחול, ובסידור הנדון (ז) נעשה שימוש באותה הלשון בתפילת ערבית.⁷¹

אף בקטע יג שרדה לשון חלקית בלבד, סביב טורי הפיוט שלפני שני הפסוקים:

[... קה] / ותנצרו מצעקה / [לע] ילין צד[קה] / [א]ני מדבר בצדקה
כי קרובה ישועתי / [לע]ם נוצרי נפישתי / ואחופפם באברתי /
וכעל מכת בכורים ועל קריעת ים שוררו שבטי עדתי.
בגילה וג'
מי כמוך וג'

לביא⁷² לכונו מלוכה / בעיר המלוכה / ומלוך על זרע ממלכה / כנמו עוללים
יי מי כמוך.

ייתכן שהכינוי 'נוצרי נפישתי' אמנם רומז לכך שהפיוט נועד לשבת, אך נראה שהפיוט בסידור הזה משמש לערבית של יום חול, כי לאחר סוף העמידה של מנחה, לפני הכותרת 'אלמעריב', באים תחנונים כבימות החול.

70 כידוע, החתימה המאפיינת את מנהג ארץ ישראל היא 'צור ישראל וגואלו', אך בלא מעט סידורים ארץ ישראלים מובהקים באה החתימה 'גאל ישראל' כנהוג במנהג בבל. השאלה אם מדובר בהשפעה קדומה של מנהג בבל או שמא היה לחתימה זו מקום גם במנהג ארץ ישראל הקדום טרם התבררה כל צורכה. ראו: פליישר (לעיל, הערה 54).

71 כפי שכבר צוין במקום אחר (ארליך ורזיאל-קרצ'מר [לעיל, הערה 68]), במקבילה לפיוט זה, כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 2678.14, נרשם כאן 'לבוא', וזו לשון מובנת יותר, ואולי היא הלשון המקורית.

בקטע ט מצויה פסקת הגאולה כולה בעיבוד ייחודי של הברכה - חלקו מפוּיט וחלקו פרוזה. וזה לשונה:

אתה אלהינו רחום בך נרוחם
 בצרת אבותינו ראיתה / בשפטים עשרה נקמתם עשיתה / בכורי מצרים
 חבלתה
 גאולים ביד רמה הוצאתה / ים סוף לפנייהם בקעתה / ובין חומות מים
 הולכתה / למו בששון מתוכו היסעתה
 דולקיהם בתוך ים הורדתה / ועמוד אש וענן במחנה חם הממתה / וכעופרת
 במי תהום כולם הצלתה / ושם עולם גדול ומהולל לכבודך עשית
 ועל מופתיך אלה הנוראים הנפלאים האמינו בך אבותינו כי אתה אלהים
 ואין עוד ואמרו כלם בשמחה רבה
 'מי כמוך באלים יי מי כמוך נאדר בקדש נורא תהלות עשה פלא' (שמות טו,
 יא).

עול מלכותך אלהינו קבלו עליהם באהבה ועל זרעם לדרתם בכך ברצון
 ענו ואמרו
 יי מלכינו מלך אל חי וקים ושמו נקרא עלינו יי ימלך לעולם ועד' (שם, יח).
 אנא אל ישועתנו / ראה נא בצרתינו / קרב לנו קץ גאולתינו / כי לך היא
 תוחלתינו
 ב'ררך א'תה' יי מלך צור יש'ראל' וגאלו.

כזכור, מעתיק זה נוקט לשון ייחודית מעין זו גם בברכת המעריב וגם בברכת האהבה.
 לשונות פיוטיים המופיעים בצד נוסח הקבע ונאמרים במקומו מלמדים שוב על
 ההשפעה הרבה שהייתה לעולם הפיוט על נוסחי הקבע של התפילה.⁷³

ז. ברכת השכיבנו

הברכה השנייה שלאחר קריאת שמע, שלא כברכות האחרות, עיקרה בקשה לביטחון
 ולהגנה נוכח הלילה הקרב ובא והסכנות והפחדים הנלווים אליו.⁷⁴ נוסח חלקי או מלא

73 פליישר חוזר ומדגים תופעה זו במקומות רבים. ראו למשל: פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 611-617.
 74 לשון ברכה זו נדונה באופן מקיף ומפורט בשני מאמרים. על לשון גוף הברכה ראו: ש' פוגל וא' ארליך,
 'לתולדות נוסחה הקדום של ברכת השכיבנו', תרביץ, פד (תשע"ו), עמ' 77-101; ועל לשון חתימת
 הברכה וגלגולה ראו: הנ"ל, 'פורס סוכת שלום: מבט נוסף על חתימת ברכת השכיבנו', פעמים, 148
 (תשע"ו), עמ' 117-144.

של ברכה זו מתועד בתשעה מן הקטעים (ג, ה, ז, ח, ט, י, יא, יג, יד). הנוסח הרווח של הברכה בקטעים שלפנינו פותח במילה 'השכיבנו', שכבר נזכרת כידוע בתלמוד הבבלי.⁷⁵ כך לדוגמה נרשם בקטע ח:

השכיבנו לשלום יי אלהינו והעמידנו מלכינו לשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך
מזה היום ועד העולם
ככתוב בתורתך 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חייה רעה
מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם' (ויקרא כו, ו).
'ונאמר' אם תשכב לא תפחד ושכבתה וערבה שנתך' (משלי ג, כד).
'אני שכבתי ואישנה הקיצותי כי יי יסמיני' (תהילים ג, ו).
'ונאמר' 'בשלום יחדיו אשכבה ואישן כי אתה יי לבדד לבטח תושיבני' (שם
ד, ט).
'ונאמר' 'באלהים נעשה חיל והוא יבוס צרינו' (שם ס, יד; קח, יד).
נשכבה לשלום ונקיצה לשלום ופחד בלילות בל ימשל בנו
ברוך אתה יי פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה
ירושלם.

מעין הלשון הזאת אנו מוצאים גם בקטעים ג, ה, י, יא, יד.⁷⁶ החלק הראשון של הברכה, 'השכיבנו... העולם', דומה מאוד לחלק הראשון של הברכה השגורה במנהג בבל עם תוספת קטנה בסופו.⁷⁷ בשני המנהגים פותח חלק זה ב'השכיבנו', עובר ל'העמידנו' ומסיים ב'פרוס עלינו', וכל היגד מסתיים ב'שלום'. בחלק השני משתנה הסגנון ועובר לשרשרת פסוקים בנושאי שכיבה וביטחון, שמספרם ולעיתים אף המבחר שלהם משתנה מעט בסידורים השונים. לאחר מכן באה הבקשה 'נשכבה לשלום', שתוצג להלן כנוסח נפרד ומפויט של הברכה, אך היא חסרה ברוב הקטעים הפותחים ב'השכיבנו' (ג, ה, יא, יד). לבסוף באה החתימה הארץ ישראלית הקבועה בכל ימות השנה: 'פורס סוכת שלום... מנחם ציון ובונה ירושלם'.⁷⁸

75 ברכות ד ע"ב; ט ע"א.

76 בקטע יג שרדה החתימה בלבד.

77 השוו לנוסח סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 20), עמ' נב: 'השכיבנו יי אלהינו לשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוש עלינו סוכת שלומך ותקננו לעצה טובה מלפניך והושיענו למען שמך והגן בעדנו והסר מעלינו דבר וחרב ורעב ויגון ושבור שטן מלפנינו ומאחרינו ושמור צאתנו ובואנו מעתה ועד עולם כי שומרנו ומצילנו אתה ברוך אתה יי שומר עמו ישראל לעד'.

78 במנהג בבל נחתמה כידוע הברכה בימות החול בלשון 'שומר עמו ישראל (לעד)' ובימות השבת 'פורס

לא מכבר נדונה ברכה זו בהרחבה⁷⁹ והוצג השחזור שעל פיו החלק הראשון שלה, דהיינו הלשון הקדומה וה'קצרה'⁸⁰ של הברכה, משותף לשני המנהגים. על בסיסה הרחיבו במנהג ארץ ישראל בתוספת של פסוקים בענייני שכיבה וביטחון במקביל להרחבה שבמנהג בבל, המורכבת מלקט של בקשות שונות לשמירה ולהגנה.⁸¹ בנוסף להצעה זו נטען שחתימת הברכה הארץ ישראלית הארוכה, 'פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים', היא הרחבה של חתימה קדומה וקצרה, שכללה רק את המילים 'פורס סוכת שלום', כפי שמופיע במקורות מדרשיים שונים.⁸² נוסח אחר של הברכה נרשם בקטע ט:

נשכבה בשלום / ונקיצה בשלום / ופחד בלילות / אל ימשל בנו
ב'רוך > א'תה > יי פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו יש' מנחם ציון ובונה את
ירושלם.

וכך כמעט בדיוק הלשון בקטע ז. זהו עיבוד פייטני קדום של הברכה שהתקבל כלשון של קבע במקצת המקומות.⁸³

יש להוסיף שבשניים מן הסידורים, שבהם קריאת שמע וברכותיה קודמות לעמידה, נרשמו פסוקים אחדים לאחר ברכת השכיבו. בקטע ז נרשם הפסוק 'מלוך יי לעולם' (תהילים קמו, י), שהוא אחד הפסוקים הליטורגיים הנפוצים ביותר בסידור הארץ ישראלי הקדום.⁸⁴ אחריו מופיעים חמשת הפסוקים האחרונים של תהילים קו, שתחילתם 'וירא בצר להם בשמעו את רנתם', ללא המילה האחרונה 'הללויה',

סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל ועל ירושלים.

79 ראו מאמריהם של פוגל וארליך (לעיל, הערה 74).

80 כך מכונה ברכה זו במשנה, ברכות א, ד: 'אחת ארוכה ואחת קצרה'. לפי פשט המשנה ברכת השכיבו היא ה'קצרה'. ראו פירוש רש"י, בבלי, ברכות יא ע"א, ד"ה 'אחת ארוכה'; וכן את קושיית בעלי התוספות, בבלי, שם, ד"ה 'אחת ארוכה'. משנה זו התפרשה באופנים רבים ושונים. ראו סיכום של הפירושים השונים אצל תא"ש (לעיל, הערה 18), עמ' 84-90.

81 גישה אחרת להימצאות הפסוקים בסוף ברכת השכיבו, הרואה בהם חלק קדום של הברכה, עולה משיטתה של שולמית אליצור. לדעתה הנוסחים הראשונים של הברכות חתמו בפסוק או בפסוקים לפני מטבע הברכה. ראו: ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ, עז (תשס"ח), עמ' 425-473. על מקורות קדומים ללשונות הבקשה, להגנה ולשמירה, בחצי השני של הברכה בנוסח בבל, ראו: מ' קיסטר, 'עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תאולוגיה, לשון ולוח', תרביץ, סח (תשנ"ט), עמ' 353-354.

82 ראו למשל: 'גדול שלום שכל הברכות טובות ונחמות שהק' מביאן על ישראל חותמיהן בשלום. בקרית שמע 'פורס סוכת שלום' בתפילה "מעין הברכות עושה שלום" (ויקרא רבה ט, ט [מהדורת מרגליות, עמ' קצד]). ראו: פוגל וארליך, פורס סוכת שלום (לעיל, הערה 74).

83 דיון מפורט בנוסח זה ראו: פוגל וארליך, לתולדות (לעיל, הערה 74).

84 ראו את שימושי הרבים במפתח הפסוקים לספרו של פלישר (לעיל, הערה 1), עמ' 346.

אולי כדי לסיים במילה 'אמן'. גם הפסוק האחרון בפרק זה בתהילים הוא פסוק שבת, המשמש רבות בסידור הארץ הישראלי הקדום.⁸⁵ בקטע יג לאחר ברכת השכיבנו נרשם פרק קכ בתהילים, הפותח במילים 'שיר המעלות אל יי בצרתה לי קראתי ויענני', כמעט עד סופו ושם נקטע. יש לשער שהפסוקים בסידורים אלה משמשים פסוקי סיום של חטיבת קריאת שמע וברכותיה, כדרך של חטיבות ליטורגיות הפותחות ומסיימות פעמים רבות בפסוקי מקרא. פסוקים אלה בוודאי נמצאו מתאימים להיאמר לאחר ברכת השכיבנו בשל פתיחתם במילה מן השורש צר"ר ('בצר', ז; 'בצרתה', יג), המתקשר לסכנות ולפחדים בלילה.⁸⁶

ראוי לציין שבשלושת הסידורים המעורבים רשומה ברכת הפסוקים, שהיא מאפיין בולט של מנהג בבל ומובאת בשני סידורי הגאונים – של רב עמרם ושל רב סעדיה.⁸⁷ ברכה חמישית זו של קריאת שמע, שלא נזכרה במקורות התלמודיים, התפשטה במזרח גם לקהילות שהושפעו ממנהג ארץ ישראל.⁸⁸

ח. תפילת שמונה עשרה וסביבתה

תפילת שמונה עשרה של ערבית רשומה במפורש לפני קריאת שמע וברכותיה בקטעים ג, ט, יא, ובקטעים ז, י, כבמנהג השגור, לאחריה. תפילת שמונה עשרה היא, כמצופה, בהתאם לנוסחים האופייניים למנהג ארץ ישראל.⁸⁹ כך עולה בבירור, לדוגמה, מקטע ט, שברכת ההודאה הרשומה בו נחתמת במילים 'הטוב לך להודות' וברכת השלום נחתמת 'עושה השלום'. כך גם עולה בבירור מקטע יא, שחסרה בו ברכת 'את צמח', וכך מספר הברכות בעמידה הוא שמונה עשרה בדיוק, וברכת ירושלים נחתמת 'אלהי דוד בונה ירושלים'. לנוסחים מעין אלה מתכוונים ללא ספק גם הסופרים שלא ראו צורך לחזור ולרשום את הלשון המלאה של התפילה והסתפקו בהוראות קצרות לאמירתה (קטעים ג, ז, י).

לפני ההוראה לתפילת שמונה עשרה בקטע ז מופיע המשפט: 'הרחמן הוא ישמע

85 על השימוש בחמשת הפסוקים האחרונים של פרק קו בתהילים בהקשרים אחרים ראו: פליישר, שם, עמ' 345.

86 פרק קכ מסיים גם בשלום, המתאים לבקשת השלום שבברכת השכיבנו.

87 ראו לעיל, הערה 20.

88 ראו: פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 82-85. הוא ציין שלכבוד חתימת הברכה הזאת נוצר טור פייטני מיוחד ('לך נפאר'), והוא נזכר בלא מעט סידורים שניכרת בהם השפעת המנהג הארץ ישראלי.

89 על נוסחי ברכות העמידה לימות החול ראו דיון מקיף: א' ארליך, תפילת העמידה לימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית – שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג.

ויענ[ה בקול] תפלתינו ובקול תפלת תחנת עמו ישראל ברחמים וברצון מלפניו ואמרו אמן'. פורמולת פתיחה לתפילת העמידה בלשון קרובה מאוד רשומה לפני תפילת העמידה בכמה סידורים ארץ ישראלים ולא מכבר היא נדונה במחקר.⁹⁰ יש לציין את הסימות 'ואמרו אמן' ברוב הפורמולות האלה, המעידה על אמירתה בתפילה בציבור. ההוראה לתפילת שמונה עשרה בקטע ג ניתנת בלשון הבאה: 'ויקום יצף [קדמ]יה ויקול (=ויקום ויסדר [רגליו] ויאמר) "יהיו לרצון" וג' "יי שפתי [תפת]ח ופי יגיד תהלתך" אלי אכרהא [כ]מא רסמנאהא פי צלוה אלגדוה (=עד הסוף כמו שרשמנו בתפילת הבוקר)'. הסופר רשם את ההתחלה של תפילת שמונה עשרה והפנה בפירושו לרשומה המלא בתפילת הבוקר. ראוי לציין שלידו של הסופר תפילת העמידה מתחילה בפסוק 'יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי', עוברת לפסוק 'אדני שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך' ומשם ממשיכה בוודאי אל י"ח הברכות. זוהי שיטת ר' יודן בירושלמי השונה משיטת ר' יוחנן, שהתקבלה ברוב הסידורים הקדומים והמאוחרים:⁹¹ 'רבי יוסי ציידינא בשם רבי יוחנן: לפני תפילתו הוא אומר "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך", לאחר תפילתו הוא אומר "יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגואלי"'. רבי יודן אמר תרויהון קומי צלותא' (ירושלמי, ברכות ד ד, ח ע"א, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 38-39).⁹²

הפסוקים שלפני העמידה נעשו מזוהים עם תפילת העמידה עד כדי כך שבהוראות לאמירת העמידה ניתנים רק הפסוקים שלפניה, ויש לתופעה זו דוגמאות נוספות.⁹³ מכאן יש להסיק, שבאותם מקרים שבהן ניתנות הוראות כלליות בלבד כגון 'תם יקול (=אז יאמר) שמנה עשרה' (ז) או 'ויקף צלי (=ועמוד בתפילה; י)', הכוונה היא לעמידה ולפסוקים שלפניה ושלאחריה.

בקטעים ט, יא, באה לאחר תפילת שמונה עשרה הפסקה הידועה 'אתה הוא ה'

90 ראו: ארליך (לעיל, הערה 22), עמ' 7-9. במאמר זה נדונו עשר מובאות של פורמולה זו ויש להוסיף עליהן כעת את העדות מקטע ז. נראה שבהקשר זה יש גם לכלול את מה שנרשם לפני העמידה בקטע ג: 'ויענה כרחמיו וכחסדיו'. לא ניתן בוודאות להשלים את מה שנרשם לפני מילים אלה, אך המילה 'ויענה' עשויה ללמד שזו סיומת של פורמולת 'הרחמן' בנוסח אחר מעט מן המוכר לנו.

91 ראו: בבלי, ברכות ד ע"ב; ט ע"ב.

92 שיטתו של ר' יודן עולה מסידור ארץ ישראל נוסף, כ"י קיימברידג' TS H 18.3, שפרסם אסף (לעיל, הערה 8), עמ' 116-119, אך שם סדר הפסוקים הפוך.

93 לדוגמה, בכ"י קיימברידג' TS NS 150.3 נרמזת אמירתן של שלוש הברכות הראשונות: 'הי שם יי מבורך וג', אתה גבור וג' אתה קדוש וג'". האזכור של 'הי שם יי מבורך' מורה למתפלל להתחיל באמירת פסוקים ב-ג מתהילים קיג, ולאחריהם 'ה' שפתי וברכת אבות, כפי שנהגו במקומו של סופר זה. על פסוקים אלה בראש תפילת העמידה ראו: א' ארליך, 'ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל', תרביץ, עג (תשס"ד), עמ' 556-559.

לבדך', שבאמירתה נהגו בני ארץ ישראל לסיים פעמים רבות את העמידות שלהם. פסקה זו, שכבר נדונה במחקר, כוללת את פסוקי השבח מנחמיה ט, ו-ח, ולאחריה בקשה 'כן יהי רצון ורחמים מלפניך...'⁹⁴ לנוכח ריבוי המופעים של פסקת 'אתה הוא ה' לבדך' בסיום העמידות לא מן הנמנע שהוראות קצרות כלליות לאמירת תפילת העמידה, כגון אלה שזכרו לעיל בקטעים ז, י, כוללות גם את ההנחיה לומר את פסקת החיתום הזאת.

בשני קטעים באות הוראות לאמירת 'תחנון' לאחר 'שמונה עשרה'.⁹⁵ בקטע ז מסתיימת תפילת ערבית בעמידת שמונה עשרה ולאחריה ההוראה הבאה: 'תם יסגד כמא כתבנא (=אז יכרע כמו שכתבנו)', שבוודאי מכוונת לאמירת תחנון בכריעה, כפי שנרמז בתפילת מנחה הרשומה בראש כ"י פריס, כ"ח IV.A.1 (קטע ז[1]). וכך נרשם שם: 'ויקול (=ויאמר) יהי שם יי, שמנה עשרה. תם יסגד ויקול (=אז יכרע ויאמר) רחום וחנון תם יגלס יקול (=אז ישב ויאמר) ואנחנו לא נדע אלי אכרה (=עד סופו)'. רק תחילתן של פסקאות התחנון רשומות כאן,⁹⁶ ומסתבר שהן דומות לנוסח התחנון שבסידור רס"ג.⁹⁷ לאחר התחנון באה חטיבת הסיום בהיקף נרחב.

בקטע י, שגם בו גוף התפילה מסתיים בעמידת שמונה עשרה, נרשם מייד לאחריה 'ויקול אלתחנונים אלמכתובה (=ויאמר התחנונים הכתובים)'. הוראות אלה חוזרות על ההוראות המפורשות מעט יותר שבתפילת מנחה הרשומה לפנייה: 'ויקף יצלי יי שפתי אלי אכרהא ואלתחנונים אלמכתובה פי צלוה גדוה (=ויעמוד בתפילה... עד סופה והתחנונים הכתובים בתפילת שחרית)'; למרבה הצער חלק זה של הסידור אינו בידנינו, אך סביר שגם בסידור זה הכוונה היא לנוסח התחנון 'רחום וחנון' שמובא לאחר העמידה בקטע ז. לאחר התחנון נרשם 'ויהי נועם' ופרק צא בתהילים, אך הוא נקטע באמצעו.

לאחר העמידה נרשם בקטע ג: 'תם יקול (=אז יאמר) "למדנ[י] [לע]שות רצונך כי אתה אלהי"' ולאחר מכן חסר. מדובר בפסוקים מתהילים קמג, י-יב, שנאמרו במקצת

94 ראו סיכום: פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 89-92.

95 על אמירת תחנון בערבית לאחר העמידה בתפילה הקדומה ראו: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 81. במנהג בבל אמירת תחנונים בתפילת ערבית לא הייתה חובה ונהגו בה שיטות שונות. ראו: סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 20), עמ' נד; סידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' כח.

96 יש לשער שהלשון המלאה של התחנון נרשמה בתפילת שחרית.

97 סידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' כד-כה. רמיה ללשון תחנון זו עולה גם משני קטעי גניזה, האחד מסדר פוסטאט א והשני מסדר פוסטאט ב. ראו: פליישר (לעיל, הערה 32), עמ' 802, הערה 18.

הקהילות לאחר תפילת העמידה. כך הוא בסידור ארץ ישראלי אחר מן הגניזה, המתעד את תפילת מנחה לחול, שבו רשומים פסוקים אלה בין העמידה לבין תחנון.⁹⁸

ט. חטיבת הסיום של תפילת ערבית

גרעינה העיקרי של תפילת ערבית של חול מסתיים בברכת השלום של העמידה או בברכת השכיבנו, האחרונה מבין ברכות קריאת שמע, כפי שעולה מן הדיון עד כה. ואולם בכך לא הסתיים המעמד הכולל של התפילה. לאחר גוף תפילת ערבית אנו מוצאים בסידורי ארץ ישראל חטיבה לא קטנה המורכבת מתחינות ומבקשות שונות לרחמים ולגאולה, אמירות שבח ופסקאות המנוניות, מקראות ואמירות שונות על הביטחון באל ושמירתו על ישראל, קריאת משניות, היגדים של שלום ואמירות שונות לפני היציאה. מבין כל קטעי הסידורים שבידנו, רק קטע ט המסיים את התפילה בברכת 'השכיבנו' (בנוסח 'נשכבה') מחסיר בוודאות פסקאות אלה. ואולם עריכתו של סידור זה אינה נהירה דיה, שכן מייד לאחר ברכת השכיבנו שבסוף ערבית נרשמה במפתיע תפילת מנחה מפויטת. עם זאת, ייתכן שחטיבה זו לא הייתה חלק קבוע מן התפילה בכל המקומות.

בקטעים א, ב, ד, ו, יב, יג, יד, לא ניתן לדעת בוודאות כיצד הסתיים המעמד של ערבית.⁹⁹ לעומת קטעים אלה, שבעת הקטעים ג, ה, ז, ח, י, יא, יז, רושמים מפורשות פסקאות שונות שאמרו המתפללים טרם סיום המעמד של ערבית. מבין אלה, קטעים ז, ח, מביאים את מלוא היקפן של פסקאות הסיום, קטע ג מביא את רוב הפסקאות אך נקטע באמצע פרק צא בתהילים ('יושב בסתר'), ואין לדעת מה הועתק לאחר פרק זה. בקטע י נרשם תחנון לאחר העמידה של סוף התפילה ולאחריו שרד רק 'ויהי נועם' ופרק צא מתהילים, שנקטע גם הוא באמצעו. בקטעים ה, יא, נרשמה לאחר ברכת השכיבנו התחינה 'אל רחום שמך' ואחריה ברכת הבדלה מפויטת, וייתכן שלאחר מכן באו פסקאות סיום נוספות; בקטע יז שרדו רק קטעי פסקאות של חטיבה זו.

כאמור, חטיבת הסיום אינה מעיקר התפילה הן מבחינה נורמטיבית, שכן אין חיוב מפורש לאומרה, הן מבחינה היסטורית, שכן היא אינה נזכרת בספרות התנאים

98 כ"י קיימברידג' TS NS 315.177, שפרסם פליישר (לעיל, הערה 10), עמ' 662. פסוקים אלה רשומים גם מייד לאחר פסקת 'אתה הוא ה' לבדך' והבקשה 'כן יהי רצון' בכ"י קיימברידג' TS H 18.4, שפרסם מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 309-310.

99 בקטעים א, ב, ד, ו, יב, יג, מחמת העובדה שהם קרועים לפני מקום רישומן של פסקאות החיתום. בקטע יד לא היה צפוי רישום של פסקאות חיתום כי סדר התפילה בו אינו לפי הרצף הליטורגי של אמירתה בפועל. ראו להלן, בתיאור קטע יד.

והאמוראים. משום כך מדובר בחטיבת תפילה שאינה מגובשת כמו גוף תפילת ערבית וניכר בה חופש לשלב פסקאות שונות של תפילות בסדר מגוון. אף על פי כן יש בבחירת הפסקאות היגיון ענייני שניתן לחושפו ואף מספר פסקאות שעולות וחוזרות בכמה מן הקטעים. בחטיבה זו הצטרפו תפילות ואמירות הקשורות לשני עניינים. מצד אחד, זו חטיבת סיום של מעמד תפילה הדומה לחטיבות סיום אחרות בתפילה הארץ ישראלית הקדומה. מצד אחר, זוהי התפילה האחרונה לפני השינה ולכן יש צורך לבקש ביטחון ושמירה.

1. תחינות ובקשות רחמים

התחינה הרווחת ביותר פותחת במילים 'אל רחום שמך'. היא רשומה במלואה, בלשון תמציתית או מפותחת, בשישה מן הקטעים שלפנינו. בקטע ח באה תחינה זו במלוא פיתוחה מייד לאחר ברכת השכיבנו שבסוף התפילה. וזה לשונה:

אל רחום שמך אל חנון שמך אל ארך אפים שמך מלא רחמים רבים שמך
ועלינו נקרא שמך מוחל וסולח שמך יי עשה עמנו צדקה למען שמך
רחם על עירך על עמך על עבדך על ארצך על מקדשך ע>ל> נחלתך ע>ל>
מזבחך ע>ל> מעונך
שלח פדותנו מעימך חוס ברחמיך הרבים ורחם עלינו והושיעינו למען שמך
הגדול הקדוש והנורא
'חוסה יי על ישראל עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשל בם גוים למה יאמרו
בעמים איה אלהיהם' (יואל ב, יז).

הפסקה מורכבת מארבעה חלקים קצרים. החלק הראשון מושתת על הסיימת 'שמך', החלק השני נישא על גבי המילית 'על' והסיימת 'ך-ך', החלק השלישי הוא בקשה קצרה לישועה והפסקה חותמת בחצי השני של פסוק תחינה מיואל ב, יז. לאחר תחינה זו ממשיכה חטיבת הסיים בהיקף נרחב.

בקטע ג באה אותה פסקה בנוסח שונה במקצת: מקוצרת מעט בחלקה הראשון, ולא מייד לאחר סיום ברכת השכיבנו שבסוף התפילה אלא רק לאחר חמישה פסוקי חתימה אופייניים, כלומר לא בראש חטיבת הסיים אלא באמצעה. בקטע ה רשומה הפסקה בצמוד לברכת השכיבנו בסוף התפילה ולאחריה מובאת ברכת ההבדלה המפויטת למוצאי שבת, והיא נקטעת באמצעה. שלושת חלקיה הראשונים של הפסקה הובאו בקיצור מועט, ובמקום חצי הפסוק מנבואת יואל באה בקשה קצרה הפותחת במילים 'כן יהי רצון'. בקטע יא מובאות רק שלוש המילים הראשונות של

הפסקה [א]ל רחום שמך' כציון לפסקה כולה. לאחריה, כמו בקטע ה, נרשמה ברכת הבדלה מפוייטת למוצאי שבת.

ראוי לציין שבשניים מן הקטעים נרשמה התחינה בלשון הזאת שלא בסוף תפילת ערבית אלא בסיום אחת משתי חטיבותיה העיקריות. בקטע ט, לאחר העמידה והפסקה 'אתה הוא יי לבדך' שבעקבותיה, מובאת התחינה בלשון 'אל רחום שמך' בקיצור ניכר וללא חצי הפסוק מנבואת יואל, ומייד לאחריה רשומה חטיבת קריאת שמע וברכותיה. בקטע י מובאת הפסקה 'אל רחום שמך' בצמוד לסוף ברכת השכיבנו, באמצע תפילת ערבית ומייד לאחריה ההוראה לומר את תפילת העמידה. אמירתה של התחינה בסוף חטיבות הקבע של תפילת מעריב עולה בקנה אחד עם קטעים שנדונו קודם לכן, שבהם נאמרה התחינה מיד לאחר סוף השכיבנו בשלושה קטעים מתוך הארבעה. ייתכן אפוא שתחינה זו אינה חלק אינטגרלי מחטיבת הסיום אלא מעין פסקת 'תחנון' הדבוקה לסוף תפילת הקבע.

לשונות תחנונים ובקשות אחרות פזורות בין חלקים נוספים בתוך חטיבת הסיום. בקטע ג רשומות בין 'אל רחום שמך' לבין 'יהי נעם' שתי בקשות קצרות, וביניהן שני פסוקי שבח ו'עושה שלום במרומי'. הבקשה הראשונה היא: 'הרחמן הוא ייחד לבבינו ליראה את שמך והצילנו מכל צרה אל רווחה'. בקשות בסגנון 'הרחמן', המוכרות בימינו בעיקר מסיום ברכת המזון, נפוצות למדי בחטיבות של תפילות רשות ובמיוחד בפתחת תפילות ובסיומן.¹⁰⁰ הבקשה השנייה פותחת במילים 'אב הרחמים' ומסיימת במילים 'עמך בית ישראל' וביניהן שרדו המילים 'שלח לנו' ו'מלך המשיח', ומכאן יש לשער שמדובר בבקשה לגאולה, שהיא מן הנושאים החוזרים שוב ושוב בתפילות ישראל.

גם בקטע ח יש אמירות תחינה ואף הן שזורות בין אמירות שבח שונות.¹⁰¹ הלשון הראשונה מבין התחינות, 'זכור נא מלך ברית אבות ורחם על שאיריתינו', באה לאחר הפסוק 'שמע ישראל' והקריאה 'אחד אלהינו'.¹⁰² מייד לאחר מכן בא פסוק או שני פסוקים מתהילים קיג, א-ב, 'יהי שם יי מבורך', וצמודה לאחריהם לשון התחינה

100 וראו את הדיון על בקשת הרחמן לפני העמידה שדובר בה לעיל, סעיף ת. על בקשות בסגנון הרחמן בחטיבות סיום ופתיחה ראו: ע' פליישר, 'מגילה קדומה לתפילת יום חול כמנהג ארץ ישראל', היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט, קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקס, ירושלים תשס"ז, עמ' 546-547 (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 512-513).

101 על מגוון האמירות והפסקאות ההמנוניות ראו בסעיף הבא.

102 בסדר הזה נרשם גם בפסקאות סיום, בהקשרים נוספים. ראו: פליישר, שם, עמ' 506-508; רזיאל-קריצ'מר (לעיל, הערה 5), עמ' 241-247.

השנייה: 'למען שמך יי עשה וידעו כל עמי הארץ כי אתה יי לבדך'.¹⁰³ שזירת ביטויי תחינה והכרזות של שבח קשורה בוודאי למבנה הרב-שכבתי של חטיבות רשות אלה, המלמד על ההתהוותן ההדרגתית בתולדות התפילה. ואולם, נראה שזירה זו היא גם ביטוי לתפיסה דתית המאמינה שהצהרות האמונה וקריאות השבח מאפשרות למתפללים לבקש על נפשם.¹⁰⁴

תופעה דומה עולה בהמשך. לאחר פסוק ועוד חצי פסוק של שבח: 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, נג) ו'מלך יי לעולם אמן ואמן',¹⁰⁵ ולאחר הפיוט ההמנוני 'ברוך אלהינו ברוך אדונינו', בא פסוק שיש בו מעין בקשה: 'אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד' (שם קב, יד). פסוק זה בא יחד עם הפסוק שלפניו גם בקטע ז, באמצע פסקה המנונית הפותחת במילים 'אתה הוא לשעבר אלהי האלהים' ומסיימת בקריאה '[אתה] הוא ראשון [ואתה הוא אחרון] ומבלעדיך אין אלהים'.

2. אמירות של שבח ופסקאות המנוניות

מוטיב קבוע נוסף בחטיבת הסיום של ערבית הוא אמירות של שבח ופסקאות המנוניות חוזרות ונשנות במקומות שונים בתוך החטיבה. בקטעים ז, ח, נרשמו בפתיחת החטיבה שתי קריאות של הצהרת ייחוד: 'שמע ישראל יי אלהינו יי אחד' (דברים ו, ד); 'אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש ונורא שמו לעולם ועד'. קריאות אלה מוכרות בימינו כאמירות חגיגיות של חזן וקהל בטקס הוצאת ספר התורה מארון הקודש, ואמירתן החגיגית כבר נרשמה במסכת סופרים.¹⁰⁶ קריאות אלה ידועות במנהג ארץ ישראל גם מקטעי החיתום של תפילת שחרית וגם מקטעי החיתום שבסוף 'תפילת הבוקר' הארץ ישראלית.¹⁰⁷ קטע ג פותח בקריאה המנונית שונה: 'יי

103 על פי מלכים ב' יט, יט = ישעיהו לז, כ.

104 תודעה (לא רשמית) זו משתקפת במקומות רבים בתפילה. דוגמה בולטת יש בקדושה לשבתות ולחגים. לאחר שני הפסוקים הראשונים של הקדושה 'קדוש קדוש קדוש' ו'ברוך כבוד יי ממקומו' באה ללא כל הכנה בקשה לגאולה: 'ממקומו הוא יפן ברחמים' או 'ממקומך מלכנו תופיע', כגשר לפסוק שלאחר מכן. מבחינת התוכן מורגש היטב שינוי תודעה בין תחילת הקדושה להמשכה, אך הקישור המודע או הבלתי מודע והכמיהה לגאולה כה חזקים שיש בכוחם להפגיש את שתי התודעות השונות בתכלית זו בצד זו. על הקדושה הקדומה, פסוקיה וגשריה, ראו: ע' פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר הקדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 301-350 (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 105-154).

105 המילים 'מלך יי לעולם' הן חלק מתהילים קמו, י: 'מלך יי לעולם אלהיך ציון לדר ודר הללויה' בתוספת 'אמן ואמן'.

106 מסכת סופרים יד, ה, מהדורת היגער, עמ' 257-258.

107 ראו: פליישר (לעיל, הערה 100), עמ' 506-508; רזיאל-קרצ'מר (לעיל, הערה 5), עמ' 247-251.

מלך יי מלך "יי ימלוך לעולם ועד" (שמות טו, יח), ולאחר שני פסוקי "יי צבאות"¹⁰⁸ גם הקריאה "יי אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ" (תהילים ח, י). יש מקום לשער שהקריאות הללו נאמרו גם בהקשר זה בחגיגות מסוימת, על כל פנים בעת שנאמרו בציבור. עדות לכך היא ההוראה 'ויקול קאימא (=ויאמר בעמידה)' בקטע ז, כלומר שהמתפללים עמדו כשהשמיעו את האמירות שבתחילת החטיבה, כיאה להצהרות מעין אלה. על פי ההוראה הבאה בקטע ז '[תם] יגלס ויקול (= [אז] ישב ויאמר)', מובן שגם שתי הפסקאות וגם הפסוקים שביניהן נאמרו בעמידה ורק לאחר מכן התיישב הקהל.¹⁰⁹

בקטע ז, כאמור, באה מייד לאחר מכן ברכת אל ההודיות:

אתה הוא לשעבר / אלהי האלהים / ואתה הוא לעתיד לבוא / מלך מלכי המלכים / אין עוד מלבדך / אלהי ישראל ברוך אתה יי אל ההודיות.

לאחריה באים שני הפסוקים 'ואתה יי לעולם תשב כסאך לדור ודור' (תהילים קב, יג)¹¹⁰ ו'אתה תקום' שצוטט לעיל (שם קב, יד), ובעקבותם '[אתה] הוא ראשון [ואתה הוא אחרון] ומבלעדיך אין אלהים', המצטרפים לאמירות הפותחות במילה 'אתה'. לפסקה זו יש מקבילה גם בפסקת הסיום של 'תפילת הבוקר'.¹¹¹ לקראת סוף חטיבת הסיום, לאחר הפסקאות מן המשנה¹¹² ומעין ברכת התורה שאחריהן ('ברוך אלהינו שבראנו לכבודו'), באות שתי קריאות שבח נוספות: 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, נג); "יימלך יי לעולם" (שם קמו, י) אמן ואמן.¹¹³ גם בקטע ח נרשמו שתי הקריאות האלה לאחר הפסקאות מן המשנה, ועליהן נוסף הפיוט 'ברוך אלהינו ברוך אדונינו', המוכר מסוף תפילת שחרית ומוסף במנהגי התפילה בימינו ('אין כאלהינו'), בכמה שינויים.

108 הכוונה היא לשני הפסוקים: "יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה" (תהילים מו, ח, יב); "יי צבאות אשרי אדם בוטח בך" (שם פד, יג), הנדונים בראש סעיף טו.

109 על ההתאמה של פעולת הישיבה לצורך לימוד ראו: א' ארליך, כל עצמתי תאמרנה: השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשס"ג, עמ' 21. על מחוות העמידה בתפילה ועל משמעותה ראו שם, עמ' 17-30.

110 ככל הנראה זה הפסוק שרצה המעתיק לכתוב, אך מחמת הדמיון הרב לפסוק מאיכה ה, יט, רשם 'כסאך' במקום 'זכרך' שבתהילים. יש לציין שהפסוק מתהילים מתחיל באות וי"ו ואילו הפסוק מאיכה ללא וי"ו.

111 ראו: רזיאל-קרצ'מר (לעיל, הערה 5), עמ' 251-253, ושם דיון מורחב על הברכות המגוונות בעלות החתימה 'אל ההודיות'.

112 הפסקאות מן המשנה יידונו להלן, סעיף טו.

113 על מקורן של קריאות אלה ראו לעיל, הערה 108.

על אלה יש להוסיף את ברכת השיר, ששתי נוסחאות שלה באות בחטיבת הסיום.
בקטע ז לקראת סוף החטיבה באה ברכת השיר בנוסח קצר:

יהללוך יי אלהינו כל מעשיך / וחסידיך יודו ויברכו וישבחו את שמך
ברוך אתה יי מהולל בתושבחות.

ואולם בקטע ח נרשם נוסח מפותח עם חתימה מורחבת במיוחד:

יהללוך יי אלהינו כל מעשיך / וחסידיך יודו ויברכו שמך / על שירי דויד
בן ישי עבדך
יתרומם שמך ויתעלה זכרך לנצח נצחים / ותתפאר מלכותך לדורי דורות
ברוך אתה יי האל המלך המהולל המשובח המפואר המרומם המעולה
המהולל המבורך בפי עליונים ותחתונים ובפי כל הנשמות
אל מלך נאמן חי וקיים שמך וזכרך ומלכותך תמיד נצח לעולם ועד אמן.

השימוש הראשוני של ברכת השיר הוא בסיום ההלל, כפי שכבר עולה מן המשנה,
אך השימוש בה התרחב בתקופה קדומה לסוף 'תפילת השיר' במנהג ארץ ישראל. אף
נעשה בה שימוש מזדמן בהקשרים אחרים, בעיקר בחטיבות סיום של תפילות שונות.
בכך מעניקות ברכות אלה נופך של רוממות ושגב בעת סיום התפילה.¹¹⁴
צירוף שבחים מגוונים, הן מקראיים הן בתר מקראיים, מוכר בעולם התפילה
בכלל ובמנהג ארץ ישראל הקדום בפרט.¹¹⁵ הם שולבו בדרך כלל בסופי תפילות,
בשל הצורך האנושי-הדתי לבטא נאמנות ושבח לאל ברגעי פְּרֵדָה ובכך לרכך במשהו
את המשמעות השלילית שעלולה לאפיין את רגעי הסיום של המפגש הדתי לטובת
תכליות אחרות.

3. פסוקי ביטחון ושמירה

בחטיבת הסיום של תפילת ערבית אנו מוצאים גם מקראות המביעים ביטחון ושמירה.
רעיון זה, המובן מאוד לאור הסכנות והפחדים הקשורים בלילה, הוא קדום מאוד וכבר
מצוי בגוף תפילת ערבית, בברכת השכיבנו.¹¹⁶ לדוגמה, בקטע ג בהתחלת החטיבה

114 דיון מקיף על ברכת השיר ומגוון נוסחיה ותפקודה השונים ראו: פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 185-181; רזיאל-קרצ'מר (לעיל, הערה 5), עמ' 210-217.

115 עמד על תופעה זו נ' וידר, 'מנהג ארץ ישראל הקדמון: מקורות חדשים', התגבשות נוסח התפילה (לעיל, הערה 32), עמ' 118-119.

116 על נוסחיה השונים של ברכת השכיבנו במנהג ארץ ישראל ובמנהג בבל ראו מאמריהם של פוגל וארליך (לעיל, הערה 74).

ובקטע ז' בסופה באים שני הפסוקים: 'יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה' (תהילים מו, ח, יב); 'יי צבאות אשרי אדם בוטח בך' (שם פד, יג). אמירתם במהלך היום כבר מומלצת בתלמוד הירושלמי: 'רבי חזקיה רבי יעקב בר אחא רבי יסא בשם רבי יוחנן לעולם אל יהא הפסוק הזה ז' מתוך פיה' ה' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה' רבי יוסי בי רבי אבון רבי אבהו בשם רבי יוחנן וחברייא ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך' (ברכות ה א, ח ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 42). לפי מנהג הסידורים הדעה השנייה מוסיפה על הדעה הראשונה ואינה חולקת עליה.

בקטע ח נרשם לאחר ברכת השיר פרק 'שיר למעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי' עד לסופו (תהילים קכא), שהוא ביטוי קולע לביטחון המלא באל השומר על ישראל מכל רע. כמעין תוצאה של ביטחון זה נרשם לאחריו הפסוק 'בידך אפקיד רוחי פדיתה אותי יי אל אמת' (שם לא, ו). יש לציין שפסוק זה נזכר בהקשר של קריאת שמע על המיטה בבבלי, ברכות ה ע"א.

הפסקה המזוהה יותר מכול עם הגנה ושמירה היא פרק צא בתהילים, 'ישב בסתר עליון', המכונה בתלמודים 'שיר של פגעים'.¹¹⁷ הוא שימש כבר בתקופת התלמוד ואולי אף קודם לכן לשם בקשה להגנה ושמירה.¹¹⁸ הפרק נרשם במסגרת החטיבה בקטעים ג, ח, י, ורק בקטע ז ברור שהוא לא נרשם. בכל הקטעים נוסף בראש הפרק הפסוק האחרון של פרק צ: 'יהי נעם', שכן בפסוק זה נהגו לפתוח את ה'סדר' בתהילים, שם.¹¹⁹ במנהג בבל נקלט פרק זה ואחריו 'קדושה דסדרא' רק בחטיבת הסיום של מוצאי שבתות.¹²⁰ פרק זה היה נאמר אפוא במנהג ארץ ישראל בתפילת ערבית של ימות החול ולא נתייחד למוצאי שבתות. בסדר רב עמרם גאון מובאים מקורות בשבח אמירתו של הפרק בימות החול לאחר קריאת שמע על המיטה.

4. קריאת משניות

בקטעים ז, ח, יז, יש מרכיב לא קטן של קריאת משניות, והבאתן כאן נראית לכאורה זרה לאופייה הליטורגי של חטיבה זו. ואולם ברור שאין מטרתן העיקרית של המשניות

117 ירושלמי, ערובין י יב, כו ע"ג (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 495); בבלי, שבועות טו ע"ב.

118 ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 18), עמ' 132-133.

119 על פתיחות של סדרים בפסוק האחרון של היחידה שלפניהם ראו: 'עופר, 'סדרי נביאים וכתובים', תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 155-189.

120 ראו: סדר רב עמרם גאון (לעיל, הערה 20), עמ' פא-פב; סידור רס"ג (לעיל, הערה 20), עמ' קכו-קכז. יש לציין, כפי שהעיר פליישר (לעיל, הערה 104), עמ' 347-350 (= עמ' 151-154), ש'קדושה דסדרא' לא הייתה מוכרת כלל במנהג ארץ ישראל, לא בסוף שחרית, לא בראש מנחה וגם לא בסוף ערבית של מוצאי שבתות. על השימוש בפסוק 'ובא לציון' ובפסוק שלאחריו במנהג ארץ ישראל ראו: פליישר (לעיל, הערה 12), עמ' 568-570.

האלה דידיקטי – להקנות ידע. יש לראות בהן קריאות ליטורגיות שמשמעותן רעיונית ודתית ואולי אף חברתית.¹²¹ בראש החלק הזה של החטיבה באה המשנה:

מזכירים יציאת מצרים בלילות. אמר רבי אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומה למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך ימי חיך הימים כל ימי חיך הלילות, וחכמים אומרים ימי חיך בעולם הזה כל ימי חיך להביא את ימות המשיח (ברכות א, ה).

כך לשון המובאה בקטע ז וככל הנראה גם בקטע יז, אך בקטע ח מובא עיבוד מסוים של המשנה.

פתיחתה של משנה זו 'מזכירים יציאת מצרים בלילות' מתקשרת בפשטות לקריאת שמע וברכותיה בתפילת ערבית. ואולם, ייתכן שלבחירת משנה זו דווקא יש סיבה נוספת. סיומה עוסק בטוב הצפון לישראל – ימות המשיח (והעולם הבא).¹²² בעקבות משנה זו באה בשלושת הקטעים המשנה המפורסמת: 'חנניה בן עקשיה אומר: רצה המקום ב'רוך' הוא לזכות ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצוות [ש]נאמר < יי חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (מכות ג, טז)'.¹²³

משנה זו משמשת סיום של לימוד גם בהקשרים אחרים, כגון בסיום קריאת פרקי אבות לאחר מנחה של שבת בימות הקיץ. תפקידה לסיים בטוב שעשה הקב"ה לישראל ואף להעניק משמעות מעשית לעצם הקריאה של הפסקאות כמעשה של ריבוי תורה המזכה את לומדיה. לא מן הנמנע שמשמעותה כאן, בתפילת ערבית, היא לתת מעין הסבר לאמירת קריאת שמע פעמיים, בבוקר ובערב. בקטע ז בלבד נוספת למשנת חנניה בן עקשיה זו בקשה מפורשת לזכות את ישראל:

יהי רצון מלפניך יי אלהינו שיהי לבנו שלם בתורתך ונזכה כולנו לתורה שלימה

ואל ימשול הסטן להסטין עלינו

121 על קריאות ליטורגיות ועל תפקידן ראו: ע' קדרי, 'דברים שיש להם שיעור: על קריאות ליטורגיות כטקסי לימוד', לימוד ודעת במחשבה יהודית, בעריכת ח' קרייסל, באר שבע תשס"ו, עמ' 21-35.

122 בעניין זה נבדלים קטעי הסידור. קטעים ז, יז, מביאים את המשנה כלשונה ואילו קטע ח יוצר הרמוניזציה בין הדעות ואף כולל את העולם הבא בכלל הדברים הנלמדים מן המדרש. וכבר העיר פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 781, הערה 47, בשם 'פרנקל, שמשנה זו באה בין פסקאות החיתום במחזור ויטרי ובכתבי יד של סידורים צרפתיים.

123 על מעמדה הרעוע של משנה זו בסוף המסכת ראו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, תל אביב תש"ס, עמ' 977-978.

ממרום ילמדו עלינו זכות
ברוך אתה יי שומע בקול תפלה ותחנונים.

הבקשה חותמת בברכה תקנית, 'בשם', כדרכם של בני ארץ ישראל, שבניגוד לבני בבל לא חששו מניסוח ברכות חדשות.¹²⁴
בקטעים ז, יז, מובאת אמרת ר' יהושע בן לוי ממסכת עוקצין ג, יב, שאינה מקורית במשנה:

אמר ר' יהושע בן לוי
עתיד הקודש ברוך הוא להנחיל כל צדיק וצדיק שלוש מאות ועשרה עולמות
שנאמר <להנחיל אוהבי יש אוצרותיהם אמלא
אמר ר' שמעון בן חלפותא
אין לך כלי שהוא מחזיק ברכה יתיר מן השלום
שנאמר <יי עז לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום> (תהילים כט, יא).

משנה זו רשומה בהרבה כתבי יד בסוף חיבור המשנה אך היא בוודאי תוספת שנועדה לסיים את החיבור בטוב הצפון לצדיקים ובברכה לשלום על ישראל.¹²⁵ סביר שגם במסגרת חטיבת הסיום הובאה משנה זו בגלל משמעה הטוב וסיימה בשלום. לא מן הנמנע שלקריאת משנה אחרונה זו מצטרפת משמעות סמלית של לימוד ששת סדרי משנה.¹²⁶ בהמשך, בסוף הפסקאות מן המשנה, באה בקטע ז ההודיה:

ברוך אלהינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת
למען לא ניגע לריק ונירש חוקיו ונזכה כולנו לתורה שלימה ולמעשים
<טובים> ולחיי העולם הבא.

פסקת הודיה זו קרובה בלשונה לברכה על התורה ולשונותיה נילוש מהיגדים ליטורגיים הדומים להפליא לאלה הרשומים בסוף 'ובא לציון' הבבלי. היא מסתיימת באיחול לזכייה בטוב הצפון לישראל.

124 ראו: ע' פליישר, 'לעניין תפילתם של עולי רגל על שערי ירושלים', משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, בעריכת ע' פליישר, מ"ע פרידמן וי' קרמר, ירושלים ותל-אביב תשנ"ח, עמ' 306, הערה 24 (=תפילות הקבע בישראל [לעיל, הערה 3], עמ' 993, הערה 24).

125 ראו: אפשטיין (לעיל, הערה 123), עמ' 979.

126 כפי שקריאת הסיום של ספר תהילים בפסוקי דזמרה היא בעלת משמעות סמלית של השלמת כל הספר. ראו: ארליך (לעיל, הערה 22), עמ' 7.

5. ביטויים של שלום

כדרכם של מפגשים בתחום החברתי ובתחום הדתי שבסופם יש ברכה לשלום, גם בחטיבת הסיום של תפילת ערבית מצויים ביטויים של שלום.¹²⁷ הפסוק "י עז לעמו יתן יי ברך את עמו בשלום" (תהילים כט, יא) מצוי בקטע ג בסוף צרור קצר של פסוקים בתחילת החטיבה, והוא גם מופיע באמרתו של ר' שמעון בן חלפתא על השלום במשנה שנזכרה לעיל. האמירה 'עשה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל' חותמת את החטיבה בקטע ז, וזה המקום הטבעי ביותר עבורה, אך היא גם רשומה בקיצור באמצע קטע ג.

6. פסוקי יציאה מבית הכנסת

בקטע ח בסוף חטיבת הסיום באים הפסוקים האלה: 'אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך' (תהילים קט, יד); 'כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם יי אלהינו לעולם ועד' (מיכה ד, ה); ובעקבותיהם מובאות ההוראות הבאות בארמית: 'כד בעי למפוק יאמר אלין פסוק-יא' וכד בעי למכנש יאמר דין פסוק-א' <"אשרי יושבי ביתך עוד יהלוך סלה" (תהילים פד, ה) ויתב ליה'.¹²⁸ כלומר, את שני הפסוקים הראשונים יש לומר לקראת היציאה מבית הכנסת ואת הפסוק 'אשרי יש לומר בעת הכניסה לבית הכנסת. שני הפסוקים הראשונים מועתקים גם בסוף קטע ז אך בסדר הפוך, ויש לשער שהם מובאים שם כדי לאומרם ממש לפני היציאה מבית הכנסת. פסוק הכניסה לעומת זאת לא נרשם שם, שכן אין זה מקומו בסדר הליטורגי והוא הובא בקטע ח ככל הנראה לשם השלמות ההלכתית.

ייחודם של שני הפסוקים מתהילים, האחד לכניסה והאחר ליציאה, כבר נזכר בתלמוד הירושלמי, והוא מבסס את דרשתו על השורש 'שב' שבשני הפסוקים.¹²⁹ לעומת זאת הפסוק ממיכה בהקשר של יציאה מבית הכנסת מובא לראשונה בסידורים הנדונים כאן, ונראה שהוא נמצא מתאים בעיקר בשל הניגוד בין ישראל (המתפללים)

127 דיון מורחב על ברכת שלום בסופי מפגשים חברתיים ודתיים ראו: א' ארליך, 'התפילה כשיח ופנומולוגיה של פרידה: למשמעות יחידת הסיום של התפילה', היגיון ליונה (לעיל, הערה 100), עמ' 492-486.

128 תרגום: כשרוצה לצאת יאמר אלה הפסוקים וכשרוצה להיכנס יאמר את הפסוק הזה 'אשרי... וישב. 129 'אמר ר' יהושע בן לוי זה שהוא [נכנס לבית הכנסת] צריך לישוב שתי ישיבות אחת עד שלא יתפלל ואחת משיתפלל. עד שלא יתפלל, "אשרי יושבי ביתך". ואחת משיתפלל, "אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך" (ירושלמי, ברכות ה א, ח ע"ד, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 43). והשוו: בבלי, ברכות לב ע"ב.

לבין העמים, והשימוש בשורש 'הלך'.¹³⁰ בכך מסתיימת החטיבה בקטע ח. ואולם בקטע ז רשומים לאחר מכן שני פסוקי 'יי צבאות' שנדונו לעיל כדי לאומרם מייד עם סיום התפילה, לאור דברי הירושלמי: 'לעולם אל יהא הפסוק הזה זז מתוך פיך'.

י. הקודיפיקציה של תפילת ערבית לימות החול בסידור הארץ ישראלי הקדום

רוב הסידורים שנדונו כאן נכתבו בידי סופרים מקצועיים, ורק שניים (יב, יד) הועתקו בידי הדיוטות, כנראה לצרכים אישיים. ממכלול הסידורים שהובאו כאן עולה, שתפילת ערבית נרשמה לרוב לאחר תפילת מנחה לימות החול על פי הסדר הליטורגי היומי (ב, ד, ו, ז, י, יג), כמו ברוב הסידורים על פי מנהג בבל. בשניים מן הסידורים נרשמה לפני המנחה תפילת שחרית (ו, י) ובאחד מהם נרשמה לפני מנחה ברכת המזון (י). לאחר תפילת ערבית לחול הובאה בשני קטעי סידור ברכת הבדלה מפויטת תחת הכותרת 'אבדאלה לילה א(ל)חד (=הבדלה ליל יום ראשון; ה, יא)'.¹³¹ בקטע ח נרשמה לאחר ערבית ההתחלה של תפילת שחרית, ומן המעט ששרד ממנה לא ניתן לדעת אם זו שחרית לשבת או שמא לימות החול. בקטע ט נרשמה מנחה מפויטת לאחר תפילת ערבית ואולי מדובר, כפי שהציע פליישר, בהצעת נוסח חלופית לעמידת מנחה, שכמשוער נרשמה לפני תפילת ערבית.¹³²

ואולם מסידורים אחדים עולות שיטות עריכה אחרות. קטע יב הוא ככל הנראה קונטרס עצמאי שהכיל רק את תפילת ערבית ולאחריה ברכת המזון.¹³³ קטע יד הוא ככל הנראה קובץ שהכיל את קריאות שמע וברכותיה של שחרית ושל ערבית זו אחר זו.¹³⁴ כתיבת שני הסידורים האלה נעשתה בידי מעתיקים שאינם מקצועיים לצורכי עצמם, כנאמר לעיל.

130 ראוי לציין שבנוסח אשכנז התקבלו שני הפסוקים האלה (בסדר שבקטע ח) כפסוקים שיש לומר לפני היציאה מבית הכנסת. ראו: יצחק בן אריה יוסף דוב (בער), סדר עבודת ישראל, דפוס צילום: תל-אביב תשי"ז, עמ' 156.

131 מופלא הוא חסרון של הברכות הבאות לפני הפיוט של ברכת המבדיל. ואולי הסופר הסתפק ברישום הנוסח המפויט והסתמך על כך שהברכות על היין והנר ידועות.

132 ראו: פליישר (לעיל, הערה 12), עמ' 578, הערה 90.

133 קביעה זו מסתמכת על הכותרת 'בשם רחום' בתחילת העמוד הפותח והעובדה שעמוד האחרון נשאר ריק, וכן על היקף הדפים החסרים באמצע, כנראה ארבעה דפים.

134 ראו להלן בתיאורי הקטעים.

יא. הערות סיכום

לאור הדברים שהעלינו, תפילת ערבית לימות החול על פי מנהג ארץ ישראל כוללת שתי חטיבות שהן חלק אינטגרלי של המעמד: קריאת שמע וברכותיה ושמונה עשרה. הדעה שתפילת שמונה עשרה של ערבית רשות, שהחזיקו בה כמה תנאים ואמוראים והייתה לה השפעה על היבטים אחדים בביצוע התפילה,¹³⁵ לא השפיעה על רישום התפילה בסידורים שלפנינו.¹³⁶ ואולם, כתוצאה מהתהוותן של שתי החטיבות האלה, כל אחת בערוץ נפרד ואולי גם בתקופה שונה, נשאר סדר אמירתן שנוי במחלוקת, עד לראשית האלף השני: האם קריאת שמע וברכותיה קודמת לשמונה עשרה או להיפך? שתי השיטות מתועדות בסידורים שאנו דנים בהם. שניות זו לא השפיעה על סדרן הפנימי של הפסקאות בשתי החטיבות האלה: שמונה עשרה ברכות בעמידה ושתי ברכות לפני קריאת שמע ושתיים לאחריה, כפי שצוין במשנה. ואולם, אף שניתן להצביע על נוסח אחד עיקרי שהתקבל כלשון הקבע של כל אחת מברכות קריאת שמע, ניכרת שונות לא מעטה בלשון הברכות: בלשון ברכת המעריב ערבים ניתן להצביע על נוסח עיקרי אחד ושלושה נוסחים משניים; בלשון ברכת האהבה זוהה נוסח עיקרי ובציודו ארבעה נוסחים אחרים; בברכת הגאולה, פסקת 'אמת ויצב' נאמרת תמיד בלשון קבועה אחת, ואילו לפסקת הגאולה יש נוסח עיקרי אחד ושני נוסחים חלופיים בסופה, וכן שלושה נוסחים אחרים; ולברכת השכיבנו יש נוסח עיקרי אחד ובציודו נוסח אחד נוסף.

מניתוח הנוסחים האלטרנטיביים עולה שכולם הם התפתחות משנית ומאוחרת באופן יחסי, בעיקר כתוצאה מהשפעתו הגדולה של הפיוט הקדום במנהג ארץ ישראל, אך לעיתים גם כהתפתחות פנימית טבעית, בידי שליחי ציבור או הדיוטות. מסתבר שבני ארץ ישראל פתוחים היו לקיומם של סדרי תפילה ונוסחי תפילה מגוונים יותר מאחיהם בני בבל, ולא פעלו – ואולי לא היה בכוחם לפעול – לשינוי מצב זה ביד רמה כדרכה של המנהיגות הרבנית הבבלית.

מנגד עומדים אותם חלקים שאינם מגוף שתי החטיבות האלה, שבהם השוני רב ביותר. בשולי העמידה ובקריאת שמע וברכותיה, לפנייהן או לאחריהן. שינויים רבים במיוחד יש בחטיבת סיום התפילה, ולא כל הפסקאות מצויות בכל אחד מן הסידורים כלל, ופעמים רבות לא באותו סדר. תופעה זו מוסברת לאור העובדה שאין מקורות קדומים המגדירים את תוכן הפסקאות השונות ואת סדרן.

135 כגון שאין בה חזרת הש"ץ ואמירת קדושה ושניתנה בה גמישות רבה יותר לזמני אמירתה.

136 דיון רחב בשאלת מעמדה של תפילת שמונה עשרה של ערבית בשני התלמודים ובספרות הראשונים ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 18), עמ' 113-126.

קטעים מתפילת ערבית לימות החול בנוסח ארץ ישראל מן הגניזה הקהירית

סימני ההדרה:

- - - תחילת הקטע או סופו
- [...] חסר של מילה; במידת האפשר הושלם החסר
- [...] חסר של יותר ממילה אחת
- < > השלמת המהדיר
- << >> נוסף בגיליון
- { } מחיקה
- () תוספת של המהדיר

א. אוקספורד Heb. f. 99.7

תיאור הקטע: דף אחד מסידור על פי מנהג ארץ ישראל, דהוי וקרוע בשוליו. שפת הוראות אינה ידועה. מכיל קריאת שמע וברכותיה לערבית: ברכת המעריב, ברכת האהבה, ללא רישום של אמירת קריאת שמע ו'אמת ויציב'; פסקת 'אתה הכיתה' שבברכת הגאולה נקטעת מעט לפני החתימה.

תפילת המעריב

- - - (א1) ברוך אתה יי אלהינו [מ]לך העולם המעריב ערבים [בעית]ם המכין לילות בזמניהם [מונה מספר] ל[כוכב]בים לכולם [שמות יקרא בר]וך אתה יי [המעריב ערבים]. [אהבת עולם מרא]ש אהבתנו [ומלפנים רצי]ת בנו תורה ומצות [למדתה] אותנו על כן בשכבינו [ובקומ]נו ונסיח בחוקיך ולא [נסור] ממצותיך ב[רוך].... ישראל.

אתה [הכי]תה [כ]ל בכור בארץ מצרים [מ]בכור אדם עד בכור בהימה [וב]אלוהיהם שפטים עשיתה [על] אודות ישראל נחלתיך ים סוף בקעתה מלפני אבותינו (א1) ותעבירנו בתוכו בחרבה והמים היו להם חומה מי[מינם] ומשמאלם ואת רודפי [עמך] כסה הים אחד [מ]הם לא נותר[ו]. שם שורר[ו] לך משה ואהרן [ומר]ים ואבותינו על ים סוף בירכוך [....] ענו כולם בש[מחה רבה] מלכותך קיבלו [עליהם] ועל זרעם לדורות [עולם] לכן ברצון ענו ואמ[רו] יי מלכנו [ק]יים עלינו יי אלהינו [....] וגדלו ומלכותו [....] יי מלך לעין כל לב גוא[לנו] יי צבאות שמו קדוש - - -

ג. לונדון Or. 5557 I 53

תיאור הקטע: דף אחד מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בערבית. מכיל את תפילת מנחה: 'אשרי' בקיצור, מספר פסוקים, פסקת 'הרחמו', שמונה עשרה ותחנון. לאחר מכן באה כותרת 'תפלת מעריב', ברכות המעריב והאהבה, קריאת שמע בקיצור ופסקת 'אמת ויציב' שנקטעת באמצעה.

תפילת המעריב

(11) תפלת מעריב.

ברוך יי המבורך לעולם ועד.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בשכל ברא / כל צבא השמים / להמשיל שמש ביום / ולהעריבו בלילה ברוך אתה יי המעריב ערבים. אמן.
אהבת עולם מראש אהבתנ[ו] ומלפנים רציתה בנו תורה ומצות למדתה אותנו על כן בשכבינו ובקומינו נשיח בחוקיך ולא נסוג ממצותיך כי אתה אהבתנו ברוך אתה יי אוהב את ישראל.

שמע ישׂראל< כלה אלי (= כולה עד) אני יי אלהיכם אמת.

אמת אמונה נכון וקיים ישר ונאמן וטו[ב] הדבר הזה עלינו על אבותינו על בנינו וע[ל] דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך על הראשונים ועל האחרונים לעולם ועד חוק ולא יעבור אמת שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד אתה הוא מלכינו ומלך אבותינו אתה הוא למען - -

ג. (1) פריס-מוצרי V.74.2; (2) פריס-מוצרי V.94.2; (3) אסף¹³⁷

תיאור הקטע: שישה דפים רצופים מסידור על פי מנהג ארץ ישראל: בכ"י V.94.1 שמורים שישה דפים שהם שלושה גיליונות רצופים מצידו החיצוני של הקונטרס, אך מצבם המתפורר אינו מאפשר לפתוח אותם ורק העמודים החיצוניים של הקונטרס צולמו עד היום. שני קרעים מגיליון פנימי הם כ"י V.94.2, V.74.2. הוראות בערבית. שלושת הדפים האחרונים הועתקו בידי שמחה אסף והם מכילים תפילת ערבית לחול: ברכת האהבה, קריאת שמע ו'אמת ויציב' בקיצור, פסקת 'אתה הכיתה' שבברכת הגאולה, ברכת השכיבונו, פסוקים שונים, פסקאות חיתום, 'יהי נועם' עד סוף מזמור 'יושב בסתר'. קרעי הדף שלפניהם מכילים בצד אחד הנחיות לתפילת העמידה, כנראה של ערבית, ובצד השני המשך תפילת ערבית: ברכה על מצוות קריאת שמע, 'ברכו'

ליחיד וברכת המעריב. לפי עדותו של אסף, בדפים הראשונים של כתב היד שלא נדפסו רשומות מובאות מסוף תפילת שחרית.¹³⁸

תפילת המעריב

- - - [1]א) ויענה כרחמיו וכחסדיו.

ויקום יצף [קדמ]יה ויקול (=ויקום יסדר [רגליו] ויאמר) יהיו לרצון וג' יי שפתי
 [2]א) [תפת]ח ופי יגיד תהליך אלי אכרהא [...] מא רסמנאהא פי צלוח אלגדוה
 (=עד סופה כמו שרשמנו בתפילת שחרית).
 [...] תלתה כוטא אדא [...] יסרה וימנה (=שלושה צעדים אם [...] שמאלו וימינו).
 תם יקול (=אז יאמר) 'למדנ[ני] [לע]שות רצונך כי אתה אלהי' [...] (תהילים קמג,
 י).

[1]א) וצונו על מצות קריאת שמע להמל[יכו]ן בלבב שלם ולייחדו בלב טוב
 ו[נפש] [2]א) חפיצה.

ברכי נפשי את יי ה[מבורך].

ברוך אתה יי אלהינו מלך העול[ם] [המער]יב ערבים בעיתם המ[כין לילות]
 בזמניהם המונה מספר לכוכב[ים לכולם] [שמו]ת יקרא ב[רוך] את יי המע[ריב ערבים].
 [אהבת עולם מראש אהבתנו] (3) ומלפנים רציתה בנו תורה ומצוות למדתה
 אותנו על כן בשכבנו ובקומנו נשיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך כי אתה יי אלהינו
 אהבתנו ב[רוך] אתה יי אוהב את ישראל.

שמע ישראל אלי אכר (=עד סוף) קריאת שמע.

אמת אמונה נכון וקיים אלי אכרה (=עד סופה).

אתה הכיתה כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם עד בכור בהמה ובאלהיהם
 [שפטים] עשית ועל אודות ישראל [עמך] ונחלתיך ים סוף בקעתה לפני [אבותינו]
 ותעבירנו בתוכה בחרבה [והמ]ים היו להם חומה מימ[ינם] ומשמאלם ואת רודפי עמך
 טבעת[ם] בים אחד מהם לא נותר. שם שוררו לך שירה שבחו לך משה אהרן ומרים
 ואבותינו על ים סוף ברכוך גדלוך נצחוך פארוך רוממוך ענו כולם בשמחה רבה מי
 כמכה באלים יי מי כמכה נאדר בקדש נורא תהלות עושה פלא מלכותך קבלו עליהם
 ועל זרעם לכן ברצון ענו ואמרו [יי] מלך יי מלך יי ימלוך לעולם ועד מלך עלינו יי
 אלהינו בכבודך ו[הופע] עלינו בהדר גאון עוזך מלכותך מלכות כל עולמים וממשלתך
 בכל [דור אתה הו]א ראשון אתה הוא אחרון ומבלעדיך אין אלהים [...] יי אלהינו

בישועתיך ככתוב גואלינו יי צבאות שמו קדוש ישראל ברוך אתה יי צור ישראל וגואלו.

השכיבינו יי אלהינו בשלום והעמידנו מלכינו לשלום פרוס עלינו סוכת שלומך מן היום ועד העולם. ככתוב בתורתך 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתו חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם' (ויקרא כו, ו). 'אם תשכב לא תפחד ושכבה וערבה [שנתך]' (משלי ג, כד). 'אני שכבתי ואישנה הקיצותי [כי יי [סמכני] (תהילים ג, ו). 'הבה לנו עזרת מצר [ושוא ת]שועת אדם באלהים [נעשה חיל והוא יבוס צרינו]' (שם ס, יג-יד; קח, יג-יד). 'אמרו בלבבכם ועל משכבכם ודמו סלה. זבחו זבחי צדק ובטחו אל יי' (שם ד, ה-ו). 'בשלום יחדיו אשכבה ואישן כי אתה יי לבדד לבטח תושיבני' (שם ד, ט). ברוך¹³⁹ אתה יי פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה את ירושלים.

יי מלך יי מלך יי מלך לעולם ועד' (שמות טו, יח). 'יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה' (תהילים מו, ח, יב). 'יי צבאות אשרי אדם בוטח בך' (שם פד, יג). 'יי אדוננו מה אדיר שמך בכל הארץ' (שם ח, י). 'יי עז לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום' (שם כט, יא).

אל רחום שמך אל חנון שמך אל ארך אפים שמך יי עשה עמנו חסד [....] על נחלתך ועל בית מקדשך. שלח לנו פדות וישועה מעמך ברחמיך הרבים והושיענו למען שמך הגדול והגבור והנורא. 'חוסה יי על ישראל עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשול בם גוים למה יאמרו בעמים איה אלהיהם' (יואל ב, ז).

הרחמן הוא ייחד לבבינו ליראה את שמך והצילנו מכל צרה אל רווחה. 'יהי שם יי מבורך', 'ממזרח שמש עד מבואו' (תהילים קיג, ב-ג), עושה שלום במרומו.

אב הרחמים [....] [מה]ר שלח לנו [....] מלך המש[יח] [....] עמך בית ישראל [....]. [זיהי נועם] יי אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו' (עד סוף העמוד כל המזמור יושב בסתר [שם צ, יז; שם צא]).

ד. מנצ'סטר 2013 B

תיאור הקטע: שריד של דף אחד קרוע בחציו התחתון מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בערבית. מכיל את פסקת 'אתה הוא' שלאחר עמידה, ככל הנראה של מנחה, תהילים פרק ח, כותרת 'אלמעריב' ותחילת ברכת המעריב.

139 אצל אסף נרשמה המילה 'כי' במקום 'ב' וזו בוודאי טעות דפוס.

תפילת המעריב

[למנצח על] (ב1) הגתית מזמור לדוד' וג' (תהילים ח).

אלמעריב (=המעריב).

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המעריב ערבים בע>>>תם ומכין לילות בזמנהם
גולל אור מ[פני] חושך וחושך [מפני] אור [ומעביר] יום ומיבא (!) [לילה ומבדיל בין]
יום ללילה - - -

ה. (1) ניו־יורק 2-2012.1-ENA; (2) קיימברידג' TS 10 H 3.7

תיאור הקטע: ארבעה דפים (שני גיליונות) מסידור על פי מנהג ארץ ישראל, צמד
דפים רצופים ולאחר חסר של כארבעה דפים עוד צמד דפים רצוף. הדף השלישי
קרוע בפינתו החיצונית העליונה. הוראות בערבית. רישום שם המפורש. צמד הדפים
הראשון מכיל את תהילים לד כמעט מראשיתו, פסוקים וברכת מזון מפויטת לחול
עד לאמצע ברכת הטוב והמטיב. צמד הדפים השני מכיל תפילת ערבית לחול וברכת
הבדלה למוצאי שבת: חתימת ברכת האהבה, קריאת שמע ו'אמת ויציב' בקיצור,
פסקת 'אתה הכיתה', ברכת השכיבו; לאחר מכן נרשמה ברכת הבדלה מפויטת תחת
הכותרת 'אבדאלה לילה אחד'.

תפילת המעריב

--- (2[2]) אתה יי אוהב את עמו יש[ראל].

[שמע] ישראל יי אלהינו יי אחד [...] ואהבת את יי אלהיך קרית שמע [כלה].
ואמת ויציב כלה כמה הו מתבת פי אלסד[ר] (=כולה כמו שהוא כתוב בסידור).
אתה הכית כל בכור בארץ מצרים מבכו[ר] אדם עד בכור בהמה ובאלהיהם
שפטים עש[י]ת על אודות שבטי עמך ישראל ים סוף בקעת לפני אבותינו ותעבירם
בתוכו בחרבה [והמים] להם חומה מימינם ומשמאלם ואת רון[דפי עמך] כסה הים אחד
מהם לא נותר שם שוררו לך משה ואהרן ומרים ברכוך גדלוך נצחוך רוממוך ייחדוך
אמרו כלם בשמחה רבה 'מי (2[2]) [כמוך באלים] יי מי כמוך נאדר בקדש [נורא
תהלות] עשה פלא' (שמות טו, יא). מלכותך קיבלו עליהם ועל זרעם אחריהם לדרת
עולם. לכן אמרו זה צור ישעינו יי מלך 'יי מלך לעולם ועד' (שם, יח). יקיים יי אלהינו
כבודו וגדלו וקדושתו וקדושת שמו ויגאלינו גאולה שלימה שאין אחריה שעבוד ברוך
אתה יי צור ישראל וגואלו.

השכבינו יי אלהינו בשלום והקיצנו בשלום והעמידנו על רגלינו בשלום ופרוש
עלינו סוכת שלום מזה היום ועד העולם ככתוב בתורתך 'ונתתי שלום בארץ

ושכבתם(1]2א) ואין מ[ח]ריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם' (ויקרא כו, ו). 'אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתך' (משלי ג, כד). 'אני שכבתי ואישנה הקיצותי כי יי יסמכני' (תהילים ג, ו). 'הבה לנו עזרת מצר ושוא תשועת אדם. באלהים נעשה חיל והוא יבס צרינו' (שם ס, יג-יד; קח, יג-יד). ברוך אתה יי הפורש סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה את ירושלם. ותקול (=ותאמר)

אל רחום שמך אל חנון שמך ארך אפים שמך מלא רחמים שמך. רחם על עבדך על עמך על עירך על נחלתך שלח לנו פדות מעמך והושיענו למען שמך אמן כן יהי רצון (1]2ב) ורחמים מלפניך יי אלהינו שתפת[ח] לנו [ש]ערי מזון שערי רצון שערי כל[.]. [ה]שערי כלכלה חוס ורחם עלינו למען שמך הגדול והנורא <<נ>>קרא עלינו.

ו. ניו-יורק 3756.7 ENA

תיאור הקטע: דף אחד מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בערבית. מכיל חטיבת סיום של תפילת שחרית, תפילת מנחה לחול בקיצור רב, כותרת 'צלוה מעריב ללחול' וברכת המעריב.

תפילת המעריב

(1ב) צלוה מעריב ללחול (=תפילת מעריב לחול)

ברכי נפשי את יי המבורך.

ב'רוך' אתה יי אלהנו מלך העולם המעריב ערבים בעתם המכין לילות בזמניהם מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא בורא יום ולילה גולל אור מפני חשך וחשך מפני - - -

ז. (1) פריס כ"ח IV.A.1; (2) ניו-יורק ENA

2437.10; (3) ניו-יורק 600.2-4 ENA

תיאור הקטע: חמישה דפים רצופים מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. שני הדפים הראשונים קרועים בחלקם העליון. הוראות בערבית. מכיל את מנחה לחול ותחנון בקיצור, כותרת 'צלוה מעריב' ומתחתיה ברכת המעריב וברכת האהבה (מחמת קרע קטן קשה לדעת אם קריאת שמע ו'אמת ויצ'ב' נרשמו בקיצור או שמא לא נרשמו כלל), ברכת הגאולה, ברכת השכיבנו, מספר פסוקים, פסקת 'הרחמן', הוראות לאמירת שמונה עשרה ותחנון ופסקאות של סיום התפילה. לאחר מכן הלכות תפילה בערבית, תפילת ראש חודש: שחרית, מוסף וראש חודש שחל בשבת.

תפילת המעריב

[1]א) צלוח מעריב (=תפילת מעריב).

יקול (=יאמר)

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המעריב ערבים בעתם ומכ[ין] לילות בזמניהם
מונה מספר לכוכבים לכלם שמות יקרא ברוך אתה יי המעריב ערבים.

באהבתך יי אלהינו / תרחם עלינו / [מ]כל צרה ויגון / תמלט את נפשנו [למענ]ך
ולמען אבותינו הצדיקים [אשר בטחו ב]ך ברוך אתה יי אוהב [...]

[1]ב) [עושה פלא] / עשה לנו פלא / בעשות[ך] פלא / בין גלי פלג לכן ברצון
ענו ואמרו יי מלכינו

לעולם ועד / דברך אל אמת / ולך הישועה / להושיענו ברוך אתה יי גאל ישראל.
נשכבה בשלום ונקיצה בשלום. ופחד בלילות אל ימשל בנו ברוך אתה יי הפורס
סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים אמן.

'מלוך יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה' (תהילים קמו, י). 'וירא בצר להם
בשמעו את רנתם. ויזכור להם בריתו וינחם כרוב חסדיו. [ויתן] אתם לרחמים לפני כל
[שוביהם] [2]א) [הושיענו יי אלהינו וקבצנו מן הגוים להדות לשם קדשך להשתבח
בתהלתך. ברוך יי אלהי ישראל מ]ן העו[לם ועד העולם ואמר כל הע]ם אמן' (שם קו,
מד-מח).

תם (=אז)

הרחמן הוא ישמע ויענ[ה בקול] תפלתינו ובקול תפלת תחנת עמו ישראל
ברחמים וברצון מלפניו ואמרו אמן.

תם יקול (=אז יאמר) שמנה עשרה.

תם יסגד כמה כתבנא, ויקול קאימא (=אז יכרע, כמו שכתבנו, ויאמר כשהוא
עומד)

'שמע ישראל יי אלהינו יי אחד' (דברים ו, ד). אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש
ונורא שמו לעולם ועד.

אתה הוא לשעבר אלהי האלהים ואתה הוא לעתיד לבוא מלך מלכי המלכים אין
עוד מלבדך אלהי ישראל ברוך אתה יי אל ההודיות.

'ואתה יי לעולם תשב כסאך לדור ודור' (תהילים קב, יג). 'אתה תקום תרחם ציון
כי עת לחננה כי [2]ב) [בא מועד]' (שם קב, יד). [...]. הוא [אתה] הוא ראשון
[ואתה הוא אחרון] ומבלעדיך אין אלהים.

[תם] יגלס ויקול (=אז) ישב ויאמר)

מזכירים יציאת מצרים בלילות אמר רבי אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים

שנה לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומה 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייד' (דברים טז, ג). ימי חייד הימים כל ימי חייד הלילות וחכמים אומרים ימי חייד בעולם הזה כל ימי חייד להביא את ימות המשיח (משנה, ברכות א, ה).

רבי חנניה בן עקשיה אומר רצה המקום ברוך הוא לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצוות שנ' יי חפץ למען צדקו [יגדי]ל [תורה] ויאדיר (משנה, מכות ג, טז). יהי רצון [3]א) מלפניך יי אלהינו שיהי לבנו שלם בתורתך ונזכה כולנו לתורה שלימה ואל ימשול הסטן להסטיין עלינו ממרום ילמדו עלינו זכות ברוך אתה יי שומע בקול תפלה ותחנונים.

אמר ר' יהושע בן לוי עתיד הקודש (!) ברוך הוא להנחיל כל צדיק וצדיק שלוש מאות ועשרה עולמות ש'נאמר' להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא. אמר ר' שמעון בן חלפותא אין לך כלי שהוא מחזיק ברכה יתיר מן השלום. ש'נאמר' יי עז לעמו יתן יי יברך את עמו בשלום (משנה, עוקצין ג, יב).

ברוך אלהינו שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת למען לא ניגע לריק ונירש חוקיו ונזכה כולנו לתורה שלימה ולמעשים {חיים} טובים ולחיי העולם הבא.

'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, נג). ימלך יי לעולם אמן ואמן. יהללך יי אלהינו כל מעשיך וחסדיך [3]ב) יודו ויברכו וישבחו את שמך ברוך אתה יי מהולל בתושבחות.

'כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם יי אלהינו עולם ועד' (מיכה ד, ה). 'אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך' (תהילים קמ, יד). 'יי צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה' (שם מו, ח, יב). 'יי צבאות אשרי אדם בוטח בך' (שם פד, יג). עשה שלום במרומיו הוא יעשה שלום על כל ישראל.

ח. (1) קיימברידג' 502 TS NS J ; (2) קיימברידג' 3160.5 Add.

תיאור הקטע: שישה דפים רצופים, קרועים מעט בתחתיתם, מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בארמית.¹⁴⁰ מכיל את ברכת המעריב, ברכת האהבה, תחילת קריאת שמע, פרשה ראשונה בקיצור, פרשה שנייה בקיצור, פסקת 'אמת ויציב', ברכת הגאולה, ברכת השכיבנו, קטעי תחנונים ופסקאות לסיום תפילת ערבית. לאחר מכן

140 העתקה חלקית ודיון בכ"י קיימברידג' 3160.5 Add, ראו: מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 304-305, 324-325. העתקה ודיון בתפילת ערבית שבקטע ראו: פליישר (לעיל, הערה 9), עמ' 763-797. העתקה ודיון בתפילת הבוקר שבקטע ראו: רזיאל-קראצ'מר (לעיל, הערה 5), עמ' 63-65, 77-99, 359-361.

רשומה הכותרת 'תפלת השחר', ספק של חול ספק של שבת, וחטיבת פתיחה לתפילת שחרית: מזמורי תהילים, מקראות שונים, תפילת 'עלינו לשבח'. לאחריה באה חטיבת ברכות השחר, והיא נקטעת באמצע התחינה 'רוממני חזקני'.

תפילת המעריב

--- (1[1]א) ב'רוך א־תהּ יי אלהינו מ'לך' העולם המעריב ערבים בעיתם ומכין לילות בזמניהם מונה מספר לכוכבים לכולם בשם יקרא ב'רוך א־תהּ יי המעריב ערבים.

אהבת עולם / ישראל אהבתה / וברית שלומך / לנו יה קיימתה ב'רוך אתה יי אוהב את ישראל.

שמע ישראל יי אלהינו יי אחד. ב'רוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. אמן.
ואהבתה את יי אלהיך וגו'. והיה אם שמוע תשמעו וגו'.

אמת ויציב ונכון וקיים וישר ונאמן וטוב הדבר הזה עלינו ועל אבותינו על בנינו ועל דורותינו ועל כל דורות זרע ישראל עבדיך על הראשונים ועל האחרנים לעולם ועד חוק ולא יעבור אמת שאתה הוא יי אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד אתה הוא מלכינו ומלך אבותינו אתה למען שמך גאלינו כגאלתה את אבותינו אמת מעולם הוא שמך ועלינו נקרא באהבה ואין לנו אלהים עוד זולתיך.

(1[1]ב) אתה הכיתה כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם עד בכור בהימה ובאלהיהם שפטים עשיתה על אודות ישראל נחלתך וים סוף בקעתה לפני אבותינו ותעבירם בתוכו בחרבה והמים היו להם כחומה מימינם ומשמאלם ואת רדפי עמך כסה הים אחד מהם לא נותר שם שוררו לך משה ואהרן ומרים ואבותינו על ים סוף פארוך שבחוך גידלך ניצחוך רוממוך ענו ואמרו 'מי כמוך באלים יי מי כמוך נאדר בקודש נורא תהלות עושה פלא' (שמות טו, יא). מלכותך קיבלו עליהם ועל זרעם לדורות עולם לכן ברצון ענו ואמרו יי מלכינו {ומלך אבותינו} מלך אבותינו מלך אל חי וקים שמך עלינו יי מלך יי מלך 'יי יימלך לעולם ועד' (שם, יח). מלוך עלינו יי אלהינו בכבודך והופיעה עלינו בהדר גאון עוזך מלכותך מלכות כל עולמים ממשלתך בכל דור ודור אתה ראשון ואתה אחרון ומבלעדיך אין לנו מושיע שמח ליבינו יי אלהינו בישועתיך גאולתינו מהירה תבוא וג' וכתוב 'גואלינו יי צבאות (2[1]א) שמו קדוש ישראל' (ישעיהו מז, ד) ב'רוך א־תהּ יי צור ישראל וגואלו.

השכיבינו לשלום יי אלהינו והעמידנו מלכינו לשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך מזה היום ועד העולם ככתוב בתורתך 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חייה רעה מן הארץ וחרב לא תעבר בארצכם' (ויקרא כו, ו). ונ'אמר 'אם

תשכב לא תפחד ושכבתה וערבה שנתידך' (משלי ג, כד). 'אני שכבתי ואישנה הקיצותי כי יי יסמכני' (תהילים ג, ו). ונאמר 'בשלום יחדיו אשכבה ואישן כי אתה יי לבד לבטח תושיבני' (שם ד, ט). ונאמר 'באלהים נעשה חיל והוא יבוס צרינו' (שם ס, יד; קח, יד). נשכבה לשלום ונקיצה לשלום ופחד בלילות כל ימשל בנו ברוך א-תה יי פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים.

אל רחום שמך אל חנון שמך אל ארך אפים שמך מלא רחמים רבים שמך ועלינו נקרא שמך מוחל וסולח שמך. יי עשה עמנו צדקה למען שמך. רחם על עירך על עמך על עבדך על ארצך על מקדשך על נחלתך על מזבחך על מעונך. שלח פדותנו מעימך חוס ברחמיך הרבים ורחם עלינו (2[1]ב) והושיענו למען שמך הגדול הקדוש והנורא. 'חוסה יי על ישראל עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשל בם גוים למה יאמרו בעמים איה אלהיהם' (יואל ב, ז).

'שמע ישראל יי אלהינו' וגומ' (דברים ו, ד). אחד אלהינו גדול אדונינו קדוש נורא שמו לעולם ועד. זכור נא מלך ברית אבות ורחם על שאיריתינו. 'יהי שם יי מבורך' וגו' (תהילים קיב, ב).

למען שמך יי עשה וידעו כל עמי הארץ כי אתה יי לבדך. יהללך יי אלהינו כל מעשך וחסידיך יודו ויברכו שמך על שירי דויד בן ישי עבדך יתרום שמך ויתעלה זכרך לנצח נצחים ותתפאר מלכותך לדורי דורות ברוך א-תה יי האל המלך המהולל המשובח המפואר המרומם המעולה המהולל המבורך בפי עליונים ותחתונים ובפי כל הנשמות אל מלך נאמן חי וקיים שמך וזכרך ומלכותך תמיד נצח לעולם ועד אמן.

'שיר למעלות אשא עיני אל ההרים מאיין יבוא עזרי (2[2]א) עזרי מעם יי עושה שמים וארץ. אל יתן למוט רגליך ואל ינום שומרך. הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל. יי שומרך יי צלך על יד ימיניך. יומם השמש לא יככה וירח בלילה. יי ישמרך מכל רע ישמר את נפשך. יי ישמר צאתך ובואיך מעתה ועד עולם' (תהילים קכא).

'בידך אפקיד רוחי פדיתה אותי יי אל אמת' (שם לא, ו). מזכירין יציאת מצרים בלילות אמר ר' אלעזר בן עזריה הרי אני כבן שבעים שנה לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא שנואמר 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך' (דברים טז, ג). כל ימי חיך בימים כל ימי חיך בלילות כל ימי חיך לעולם הבא כל ימי חיך להביא עד ימות המשיח (משנה, ברכות א, ה).

חנניה בן עקשיה אומר רצה המקום ברוך הוא לזכות ישראל לפיכך הרבה להם

תורה ומצוות [ש]נאמר < (ישעיהו מב, כא) 'יי חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר' (משנה, מכות ג, טז).
 [2]2) 'ברוך יי לעולם אמן ואמן' (תהילים פט, נג). ימלך יי לעולם אמן ואמן.

ברוך אלהינו ברוך אדונינו ברוך מלכינו ברוך מושיעינו. מי כאלהינו מי כדונינו מי כמלכינו מי כמושיעינו. אין כאלהינו אין כדונינו אין כמלכינו אין כמושיעינו. נודה לאלהינו נודה לאדונינו נודה למלכינו נודה למושיעינו. נברך לאלהינו נברך לאדונינו נברך למלכינו נברך למושיעינו.

'אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד' (תהילים קב, יד).
 'יהי נועם יי אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כונניהו' (שם ז, יז). ישב בסתר עליון וגומ' דמזמורה (שם צא).
 'אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך' (שם קמ, יד). 'כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם יי אלהינו לעולם ועד' (מיכה ד, ה).
 כד בעי למפיק יאמר אליו פסוקיא < וכד בעי למכנש יאמר דין פסוקא < (=כשרוצה לצאת יאמר פסוקים אלה וכשרוצה להיכנס יאמר פסוק זה). 'אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה' (תהילים פד, ה). ויתב ליה (=וישב).

ט. קיימברידג' Add. 3160.6

תיאור הקטע: שני דפים רצופים מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בעברית. מכיל את סוף תפילת העמידה, ככל הנראה של ערבית, פסקת 'אתה הוא' שאחרי העמידה, ברכה על מצוות קריאת שמע, ברכת המעריב, ברכת האהבה, קיצור של קריאת שמע עד סוף 'אמת ויציב', ברכת הגאולה ו'השכיבנו'. לאחר מכן רשומה כותרת 'תפלת מנחה' ואחריה מנחה בלשון קצרה ומפויטת עד אמצע ברכת מודים.¹⁴¹

תפילת המעריב

- - - (א1) ואלהי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם פדותינו תחיש ונודה לך מטיבינו ברוך אתה יי הטוב לך להודות.
 שים שלומך אלוהנו וטובתך וברכתך על ירושלם עירך ועל יש' עמך ברכינו אבינו בעוצם ברכותיך כלנו פה אחד נברך ונשבח לשמך לעד ברוך אתה יי עשה השלום.
 'אתה הוא יי לבדך אתה עשית את השמים ושמי השמים וכל צבאם הארץ וכל

141 העתקה של הקטע ודיון בו ראו: מאן, שם, עמ' 302-305, 307-309.

אשר בהם ואתה מחיה את כלם וצבא השמים לך משתחווים. אתה הוא יי האלהים אשר בחרת באברם והוצאתו מאור כשדים ושמת שמו אברהם ומצאת את לבבו נאמן לפניך' (נחמיה ט, ו-ח).

כן יהי רצון מלפניך יי אלהינו ואלהי אבותינו שתקרבונו עם כל ישראל לעשות רצונך וליראה את שמך ולעבדך באהבה באימה וביראה אמן יי. אל רחום שמך אל חנון שמך ארך אפים שמך מלא רחמים שמך ועלינו נקרא שמך (וב) יי עשה 'עמנו' למען שמך. על עירך ועל עמך כרוב רחמך הרבים רחם עלינו והושיענו למען שמך.

ב'רוך' אתה יי אלהינו מ'לך' ה'עולם' אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות קריאת שמך על המליכו בלבב שלם וליחדו בנפש חפיצה.

ב'רוך' אתה יי המעריב ערבים המשנה את העתים המחליף את הזמנים הסודר כל הימים גולל חושך מפני אור ואור מפני חשך ומעביר יום ומביא לילה היא תהלתך ותפארתך צורינו מלכינו יי צבאות שמך בקר וערב ונהלך ונברך בלבב שלם ובנפש חפיצה ב'רוך' אתה יי המעריב ערבים.

ומאהבתך אלהינו הרבה והעצומה שאהבתנו מקדם בגלל אבותינו אשר בטחו בך לאחז משפטיך נקוה לשמך ולזכרך הטוב תתאוה נפשינו ניחד ונחכה לעד כי אתה מעולם אבינו שמך עלינו נקרא אנא אלהינו. אל תנני' חנון משוך עלינו לחסדך להודיע אהבתך בנו לעיני כל היצורים ככת' ואהבת עולם אהבתך על כן משכתיך חסד ב'רוך' אתה יי אוהב 'את' עמו ישראל.

'שמע ישראל' יי אלהינו יי אחד' (דברים ו, ד).

עד אין אלהים זלתיך.

(א2) אתה אלהינו רחום בך נרוחם בצרת אבותינו ראיתך / בשפטים עשרה נקמתם עשיתך / בכורי מצרים חבלתה / גאולים ביד רמה הוצאתה / ים סוף לפניכם בקעתה / ובין חומות מים הולכתה / למו בששון מתוכו היסעתה / דולקיהם בתוך ים הורדתה / ועמוד אש וענן במחנה חם הממתה / וכעופרת במי תהום כולם הצללתה / ושם עולם גדול ומהולל לכבודך עשית ועל מופתיך אלה הנוראים הנפלאים האמינו בך אבותינו כי אתה אלהים ואין עוד ואמרו כלם בשמחה רבה 'מי כמוך באלים יי מי כמוך נאדר בקדש נורא תהלות עשה פלא' (שמות טו, יא). עול מלכותך אלהינו קבלו עליהם באהבה ועל זרעם לדרתם בכך ברצון ענו ואמרו יי מלכינו מלך אל חי וקים ושמו נקרא עלינו 'יי מלך לעולם ועד' (שם, יח). אנא אל ישועתנו / ראה נא בצרתינו / קרב לנו קץ גאולתינו / כי לך היא תוחלתינו ב'רוך' אתה יי מלך צור ישראל וגאלו.

נשכבה בשלום ונקיצה בשלום ופחד בלילות אל ימשל בנו ב־רוך < (ב2) א־תה > יי פורש סוכת שלום עלינו ועל עמו יש' מנחם ציון ובונה את ירושלים >.

י. (1) קיימברידג' TS K 27.17; (2) קיימברידג' TS 8 H 10.11

תיאור הקטע: ארבעה דפים רצופים מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בערבית. מכיל תפילות יום חול: פסקאות סיום של שחרית, ברכות לפני הסעודה וברכת המזון. לאחר מכן כותרת 'צלוה מנחה ללחול' והוראות לאמירת אשרי, עמידה ותחנונים. בהמשך כותרת 'מעריב ללחול', ברכת המעריב, ברכת האהבה, קריאת שמע ו'אמת ויציב' בקיצור, פסקת 'אתה הכיתה', ברכת השכיבנו, פסקת תחנונים, עמידה, תחנון ו'זיהי נועם' קטוע באמצעו.

תפילת המעריב

([1]ב1) מעריב ללחול (=מעריב לחול).

ברכי נפשי את יי המבורך.

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המעריב ערבים בעתם מכין לילות בזמניהם המונה מספר לכוכבים לכלם שמות יקרא ב־רוך אתה יי המעריב ערבים.
 ([1]א2) אהבת עולם מראש אהבתנו ומלפנים רצית בנו תורה ומצות למדתה אותנו על כן בשכבינו ובקומנו תן בליבנו נסיח בחוקיך ולא נסור ממצוותיך כי אתה יי אלהינו אהבתנו ב־רוך אתה יי אוהב >... ישראל <.
 שמע וג'. אמת וג'.

אתה הכית כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם ועד בכור בהמה ובאלהיהם שפטים עשית על אודות ישראל נחלתיך ים סוף בקעת לפני אבותינו ותעבירם בתוכו בחרבה. 'המים להם חומה מימינם ומשמאלם' (שמות יד, כט). ואת רודפי עמך כסה הים עד אחד מהם לא נעדר שם שירה שרו לך משה ואהרן ומרים ואבותינו על ים סוף בירכוך ([1]ב2) גדלוך ניצחוןך שיבחוך ייחודך רוממוך אמרו כולם בשמחה רנה בגילה מלכותך קיבלו עליהם ועל זרעם לכן ברצון ענו ואמרו יי מלכינו קיים עלינו יי אלהינו כבודו וגדלו וקדושתו וקדושת שמו הגדול הוא יי אלהינו ירחם עלינו וירויח לנו מצרתינו ויגאלינו גאולה שלימה ברוך אתה יי צור ישראל וגואלו <.

השכיבנו יי אלהינו בשלום והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוס עלינו סוכת שלומך מזה היום ועד העולם ככתוב בתורתך 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם' (ויקרא כו, ו). 'אם תשכב לא תפחד ([2]א2) ושכבת וערבה שנתיך' (משלי ג, כד). 'באלהים נעשה חיל והוא יבוס

צרינו' (תהילים ס, יד). נשכבה בשלום ונקיצה לשלום ופחד בלילות בל ימשל בנו. ב'רוך אתה יי' פורס סוכת שלום עלינו ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה ירושלים. אל רחום שמך אל חנון שמך ארך אפים שמך רב חסד ואמת שמך מוחל וסולח שמך יי' עשה עמנו צדקה למען שמך והופיע ממעונך ורחם על עירך על עמך על ארצך על נחלתך על בית מקדשך שלח לנו פדות מעמך 'חוסה יי' על עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשל במ גוים למה יאמרו בעמים איה נא אלהיהם' (יואל ב, יז).¹⁴² {ואלהינו בשמים}

ויקף צלי (=ויעמוד בתפילה).

ויקול אלתחנונים אלמכתובה (=ויאמר התחנונים הכתובים).

[2]2)) 'ויהי נועם יי' אלהינו עלינו ומעשה ידינו כוננה עלינו ומעשה ידיה כוננהו' (תהילים צ, ז). 'ושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן אמר ליי מחסי ומצודתי אלהי אבטח בו כי הוא יצילך מפח יקוש מדבר הוות באברתו יסך לך ותחת כנפיו תחסה צנה וסחרה אמתו לא תירא מפחד לילה מחץ יעוף יומם מדבר באפל יהלך מקטב ישוד צהרים יפל מצדך אלף ורובה מימיניך אליך לא יגש רק בעיניך תביט ושלומת רשעים תראה כי אתה יי' מחסי עליון שמת מעוניך. לא תאונה אליך רעה ונגע לא יקרב באהליך כי מלאכיו יצוה לך לשמרך בכל [דר]כך' (שם צא, א-יא). ----

יא. קיימברידג' TS 8 H 24.5

תיאור הקטע: שלושה דפים רצופים, קרועים מעט, מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בערבית. מכיל תפילת שמונה עשרה, ככל הנראה של ערבית, מברכת התשובה ועד סופה, והפסוקים שלאחריה. מייד לאחר מכן נרשמו קריאת שמע וברכותיה לערבית: 'ברכו', ברכת המעריב, ברכת האהבה, הוראה קצרה לאמירת קריאת שמע ו'אמת ויציב', ברכת הגאולה וברכת השכיבנו. בראש העמוד האחרון נרשמה הכותרת '[אבד]אלה לילה אלאחד' ומתחתיה ברכת הבדלה מפויתת, קטועה לקראת סופה.¹⁴³

תפילת המעריב

--- (א1) השיבינו יי' אליך ונשובה חדש [ימינו] כקדם ב'רוך' א'תה' יי' הרוצה בתשובה. שלח לנו אבינו כי חטאנו לך מחה והעביר פשעינו מנגד עיניך [כי רבים] רחמך ב'רוך' א'תה' יי' המרבה לסלח.

¹⁴² בפסוק המקורי אין 'נא' והסופר השגיר מילה זו מפסוק אחר: 'למה יאמרו הגוים איה נא אלהיהם' (תהילים קטו, ב). השגרתו המשיכה גם לתחילת הפסוק שאחריו, 'ואלהינו בשמים', ומשחש בכך מחקו.

¹⁴³ העתקה של הקטע ודיון בו ראו: מאן (לעיל, הערה 6), עמ' 302-305, 306-307.

[ראה] בענייני וריבה ריבינו וגא[לינו] מהרה <<למען שמך>> ב<רוך> א<תה> יי גואל ישראל.

רפאינו יי אלהינו ממכאוב ל[בינו] יגון ואנחה ודבר העביר ממנו ותעלה רפואה למכותינו ב<רוך> א<תה> יי רופא חולי עמו ישראל.

ברוך עלינו יי אלהינו את השנה הזאת לטובה ולברכה בכל מיני תבואתה ותן טל ומטר על פני האדמה ב<רוך> א<תה> יי מברך השנים ותקע בשופר גדול לחירותינו ושא נס לקיבוץ גליותינו ב<רוך> א<תה> יי מקביץ נדחי עמו ישראל.

השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה ב<רוך> א<תה> יי אוהב המשפט. למשומדים אל ת[הי תקוה] אם לא ישובו לתורתך הנוצ[ר]ים] והמינים כרגע יאב[דו] (ב1) ימחו מסיפר החיים ועם צדיקים אל יכתיבו ב<רוך> א<תה> יי [מכניע] זידים.

על הצדיקים [ועל] החסידים יהמו רחמך יי [אלהינו] ועל גירי [ה]צדק אשר הם בטחו בך תן לנו ולהם שיכר טוב עם עושי רצונך ב<רוך> א<תה> יי משען ומבטח לצדיקים.

על ירושלים עירך ברחמים תשוב ותשכון בתוכה כאשר דיברת ב<רוך> א<תה> יי אלהי דוד בונה ירושלים.

שמע יי אלהינו את קול תפילתינו ועשה מהרה את בקשתינו ב<רוך> א<תה> יי שומיע תפילה. רצה יי אלהינו ושכון בציון כמאז מהרה יעבדוך עבדיך ובירושל[ים] נשתחוה לך ב<רוך> א<תה> יי שא[ותך] ב[י]ראה] נעבוד.

(א2) מודים אנחנו לך יי אלהינו [ואלהי אבותנו] על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמך אשר מימי קדם ואם אמרנו מטה רגלינו חסדך יי לנצח ב<רוך> א<תה> יי הטוב לך להודות.

שים ש[לומך על] ישראל עמך וברכינו ושמרינו [כולנו] כאחד כי טוב בעיניך לברך את ע[מך] ישראל בשלום ב<רוך> א<תה> יי עושה ה[שלום].

'אתה הוא יי לבדיך אתה עשית [את] השמים שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל אשר עליה הימים וכל אשר בהם ואתה מחייה את כולם וצבא השמים לך משתחום אתה הוא האלהים אשר בחרתה באברם והוצאתו מיאור כשדים ושמתה שמו אברהם ומצאת את לבבו נאמן לפניך' (נחמיה ט, ו-ח). כן יהי רצון ורחמים מלפניך יי אלהנו

ואלהי אבותינו שתקרבינו אנחנו וכל ישראל עמך לירצונך ליר[אתך] לתורתך ולאהבתך
 לל[ע]ע<>בודתך ולעשות [ר]צונך כרצונך. אמן. יי¹⁴⁴

(22) [ברכו] את [יי] המבורך לעולם ועד.

ב[רוך] א[תה] יי אלהינו <[אש]ר בדברו מעריב ערבים בתבונה [מ]שנה עיתים
 מחליף את הזמנים ומסדר [את] ה[כו]כבים במשמרותים ברקיע כרצונו [גולל אור]
 מפני חושך וחושך מפני אור מעביר [יום ומב]א לילה המבדל בין יום לליה¹⁴⁵ יי
 [צב]אות שמו קדש ישראל ב א[תה] יי המעריב [ערבי]ם.

אהבת עולם לישראל עמך אהבת [ומלפ]נים רצית בנו תורה ומצות למדת [א]ותנו
 על כן בשכבינו ובקומינו נשיח בחוקיך ולא נסור ממצותיך כי הם חיינו ואורך ימינו
 ובהם נגהה יומם ולילה ואהבתך לא תסור ממנו ב[רוך] א[תה] יי אוהיב את עמו
 ישראל. אמן.

ותקול (=ותאמר) שמע וג' אלי (=עד) אמת.

אלי (=עד) ואין לנו אלהים זולתיך.

אתה הכית כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם ועד בכור בהימה ובאלהיהם שפטים
 עשית על אודות ישראל עמך ים סוף בקע[תה] לפני אבותינו ותעבירם בתוכו בחרבה
 'והמים להם חומה מי[מינ]ם ומשמאלם' (שמות יד, כב, כט) ואת רודפי עמך כ[סה
 הים] (33) אחד מיהם לא נותר שם ש[רו] לך משה[ה] אהרן ומרים בר[כו]ך [ג]דלוך [...]
 רוממוך ייחודך אמרו כו[לם] בשמחה רבה 'מי כמוך [באלים יי מי כמוך] נא[דר] ב[ק]
 נ[ורא] ת' עשה פלא' (שמות טו, יא). [מלכותך] קבלו עליהם ועל זרעם לדור[ות] עולם
 לכן אמרו זה צור ישעינו יי מ[לכנו] ומלך אבותינו שמך עלינו יי מלך [יי] יימלוך
 לעולם ועד' (שם, יח). קי[ים] יי אלהינו כבודו וגדלו וקדושתו וקדושת שמו הגדול
 ויגאלינו גאולה שלימה שאין אחריה שעבוד ב[רוך] א[תה] יי צור ישראל וגאלו.

השכיבינו יי [..] לשלום והעמידנו לשלום ופרש עלינו [סוכ]ת שלומך מזה היום
 ועד העולם ככ[תוב] בתורתך 'ונתתי שלום' וגו' (ויקרא כו, ו). 'אם תשכב לא' וג'
 (משלי ג, כד). 'הבה] לנו [עז]רת מצר ושוא תשועת ע[ול]ם' (תהילים ס, יג). בטחים
 בששון ב א[תה] יי ה[פ]ורס [וכת] של[ום] עלינו ועל עמו ישראל מנח[ם] ציון ובונה
 [ירושלי]ם. אמן

ותקול [א]ל רחום שמך.

144 השם 'יי' מופיע לאחר המילה 'אמן' וכן הוא מופיע בסוף פסקה זו בקטע ט. מאן, שם, עמ' 307, קרא
 כאן בטעות ית' = יתגדל. בקטע ט (פרגמנט 8 אצל מאן, שם, עמ' 308) מאן השמיט את השם בסוף
 הפסקה. וראו: פליישר (לעיל, הערה 12), עמ' 577, הערה 88.

145 כך במקור ונראה שהסופר השמיט את האות למ"ד.

יב. קיימברידג' TS NS 110.28e

תיאור הקטע: שני דפים חיצוניים של קונטרס, קרועים מעט, מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. שפת הוראות לא ידועה, כתיבה לא מקצועית. מכיל כותרת 'בשם' רחום' ותחתיה ברכת המעריב, ברכת האהבה וקריאת שמע בהעתקה מלאה עד לתחילת פרשת 'והיה'. בדף השני רשומה ברכת מזון מסוף ברכת ירושלים ועד לאמירות פְרְדָה שבסוף ברכת המזון. העמוד האחרון ריק. מסתבר שזהו קונטרס עצמאי שהכיל את תפילת ערבית וברכת המזון בלבד.

תפילת המעריב

- - - (א1) בשם' רחום'

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם המעריב ערבים בעתם מכין לילות בזמניהם מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור מעביר יום ומביא לילה ומבדיל בין יום ללילה ברוך אתה יי [המ]עריב ערבים. באהבת עולם ישראל עמך אהבתה תורה ומצוות חקים ומשפ[טי]ם אותם לימדת על כן יי אלהינו תן בליבנו להבין חקי רצוניך ואהבתך לא תס[.].¹⁴⁶ ממנו ברוך אתה [יי] אוהב את עמו ישראל. אמ[ן].

שמע ישראל יי אלהינו יי [אחד]. (ב1) ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. ואהבת את יי אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך [ו]בלכתך בדרך ובשכבך ובקומך וקשרתם לאות על ידיך והיו לטוטפות בין עיניך [וכ]תבתם על מזוזות ביתך [וב]שערך.

והיה אם שמע [תשמע]ו אל מצותי אשר אנכי - - -

יג. קיימברידג' TS NS 153.72

תיאור הקטע: שני דפים רצופים, קרועים במחציתם העליונה, מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. הוראות בערבית. מכיל את ברכות הסיום של תפילת העמידה: עבודה, מודים ושלום, פסקת 'אתה הוא' וקטעי סיום, ככל הנראה של מנחה. לאחר מכן רשומה כותרת 'אלמעריב' ותחתיה ברכה על מצוות קריאת שמע, ברכת המעריב קטועה, ברכת האהבה, כנראה מפויטת וקטועה, קיצור של קריאת שמע ו'אמת ויצ'יב', ברכת גאולה מפויטת, ברכת השכיבנו קטועה ותהילים קכ, קטוע לקראת סופו.

146 נראה שנושמה האות יו"ד ותוקנה לאות וי"ו.

תפילת המעריב

(ב1) אלמעריב (=המעריב)

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו על מצות קריאת שמע להמליכו עלינו בלבב שלם וליחדו

(א2) [...] ברוך [...] משפט [...] פגיש חסד [...] אמת ברוך < [...] שמע

אלי (=עד) אמת ויציב אלי ואין עוד אלהים [זולתך].

[י... ק]ה / ותנצרו מצעקה / [...] ילין צד[קה] / [...] מדבר בצדקה

כי קרובה ישועתי / [לע]ם נוצרי נפישתי / ואחופפם באברתי / וכעל מכת בכורים ועל קריעת ים שוררו שבטי עדתי.

בגילה וג' מי כמוך וג'.

לביא לכונון מלוכה / בעיר המלוכה / ותמלוך על זרע ממלכה / כנמו עוללים יי מי כמוך.

(ב2) כל ה[...][...] מש[...][...] בגוים [...]

עלינו [ועל עמו ישראל מנחם ציון ובונה] ירוש[לם].

'שיר ה[מעלות] אל יי בצרתה לי קר[אתי וי]עננ[י]. יי הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה. מה יתן לך ומה יסיף לך לשון רמיה. חצי גבור שנונים עם גחלי רתמים. אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר. רבת שכנה לה נפשי עם שנא' (תהילים קכ). - - -

יד. קיימברידג' TS NS 156.113

תיאור הקטע: שני דפים לא רצופים מסידור על פי מנהג ארץ ישראל. כתיבה לא מקצועית. מכיל ברכת גאולה של שחרית ולאחריה כותרת 'מעריב [לכל] [לי]לה' ותחתיה ברכת המעריב. בדף השני באה ברכת השכיבנו והעמוד האחרון ריק. נראה שמדובר בסידור המושפע מחלוקה נושאית, דוגמת סידור הרמב"ם,¹⁴⁷ או בקונטרס אישי שהועתק לצרכים פרטיים.

תפילת המעריב

(ב1) מעריב [לכל] [לי]לה

147 הרמב"ם החל ברישום נוסחן של ברכות קריאת שמע של שחרית והמשיך מייד בנוסחן של ברכות קריאת שמע של ערבית. עוד יש להעיר, שגם לדידו של הרמב"ם זהו נוסח 'מעריב לכל לילה', כלשון הכותרת של הסידור בקטע זה. ראו: ד' גולדשמידט, 'סדר התפילה של הרמב"ם על פי כ"י אוקספורד', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 195-198.

ברוך א[ת]ה יי אלהינו מלך העולם אשר בדברו מעריב ערבים בעיתם ומכין לילות בזמניהם מונה מספר לכוכבים לכולם שמות יקרא גולל אור מפני חושך וחושך - - - (א2) והעמידנו מלכנו לחיים ולשלום ופרוש עלינו סוכת שלומך מזה היום ועד העולם ככתוב בתורתך 'ונתתי שלום בארץ ושכבתם ואין מחריד והשבתי חיה רעה מן הארץ וחרב לא תעבור בארצכם' (ויקרא כו, ו). 'אם תשכב לא תפחד ושכבת וערבה שנתך' (משלי ג, כד). 'אני שכבתי ואישנה הקיצותי כי יי יסמכני' (תהילים ג, ו). 'בשלום יחדו אשכבה ואישנה כי אתה יי לבדך לבטח תושיבני' (שם ד, ט). ויהי - - -

קטעים מתפילת ערבית לימות החול בנוסח מעורב, ארץ ישראלי ובבלי

טו. אוקספורד Heb. f. 107.41

תיאור הקטע: דף אחד מסידור המשקף מנהג מעורב, ארץ ישראלי ובבלי. הוראות בעברית ובערבית. מכיל את סוף ברכת הפסוקים, הוראה להתפלל שמונה עשרה, ברכות הסעודה ותחילת ברכת המזון עם זימון על פי מנהג ארץ ישראל.

תפילת המעריב

- - - (א1) 'ללכת בכל דרכיו ולשמור מצותיו וחקיו ומשפטיו אשר צוה את אבותינו' (מלכים א' ח, נח). 'כל הנשמה תהלל יה הללויה' (תהילים קנ, ו). ברוך יי ביום ברוך יי בלילה ברוך יי בשבינו (!) ברוך יי במקומנו (!) תמיד יי אלהינו נהלליך סלה לדוד ודוד נשיח באמנתך ברוך אתה יי אל חי וקיים משובח שמו תמיד ימלוך לעולם ועד. ויפלל שמונה עשרה

טז. פילדלפיה, הלפר 182

תיאור הקטע: שני דפים לא רצופים, עם קרעים בצידם החיצוני ובחלקם התחתון, מסידור בנוסח מעורב, ארץ ישראלי ובבלי. הוראות בערבית. מכיל את ברכת הפסוקים והוראות לתפילת שמונה עשרה. אחרי כן כותרת 'צלוח אל שבת', מזמור לפני ערבית, 'והוא רחום' וברכת המעריב 'אשר כלה'. בדף השני סוף פסקת 'עשרת הדברות', כמנהג ארץ ישראל ו'נשמת כל חי'.

תפילת המעריב

- - - (א1) 'יהי כבוד יי לעולם ישמח יי במעשיו' (תהילים קד, לא). 'כי לא יטוש יי את עמו בעבור שמו הגדול כי הוא יי לעשות את[כ]ם לו לעם' (שמואל א' יב, כב). 'וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו יי הוא האלהים יי הוא האלהים' (מלכים א' יח, לט). 'והיה יי למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד' (זכריה יד, ט). 'יהי חסדך יי עלינו כאשר ייחלנו לך' (תהילים לג, כב). 'קבצנו והצילנו מן [הגוים] להודות לשם קדשך לה[שתבח בתהלתך]' (דברי הימים א' טז, לה). 'כל גוים אשר עשית יבאו ו[ישתחוו]לפניך יי ויכבדו ל[שמך]' (תהילים פו, ט). 'ואנחנו עמך וצאן מרעיתך [נודה] לך לעולם [לדור] ודור נספר תהלתך' (שם עט, יג) [י] [בש]וכביו [ב' יי] בקומנו בידך נפשות החיים וה[מתים]. 'אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש' (במדבר כז, טז). בידך אפקיד רוחי פדיתה אותי [יי אל אמת] אלהינו שבשמים יחיד [שמך ומלכותך] תמיד עלינו [לעולם ו]... [ובקומנו] ... [(ב1) יראו עינינו וישמח לבינו ותגל נפשינו בישעותך (!) כי המלכות שלך היא ולעולמי עולמים תמלוך בכבוד [בירוך] א[תה] יי א[להינו] מ[לך] <העולם> מלך אל חי וקיים משובח שמך תמיד לעולם ועד.

ויצלי (= ויתפלל) שמונה עשרה מתל צלאה אלגדאה (= כמו בתפילת הבוקר) מן יי שפתח (!) אלי (=עד) צורי וגואלי.

ז. קיימברידג' TS AS 109.32

תיאור הקטע: פרגמנט מדף אחד, קרוע מכל צדדיו, מסידור על פי מנהג מעורב, ארץ ישראל ובבל. בצד אחד מכיל את סוף ברכת הפסוקים ובצד השני של הדף קטע מפסקאות סיום של תפילת ערבית על פי מנהג ארץ ישראל.

תפילת המעריב

- - - (א1) [י]הי יי [אלהינו עמנו כאשר היה עם אב]ותינו אל יעזבנו ו[ואל יטשנו להטות לבבינו אל]ו ללכת בכל דרכיו ו[לשמור מצותי]ו וחקיו ומשפטיו אשר צוה [את אבותינו] (מלכים א' ת, נז-נח). 'כל ה[נשמה תהלל יה הללויה] (תהילים קו, ו) בר[וך] [יי בבוקר וברוך] יי בערב ברוך יי ביום בר[וך] יי בלילה ברוך יי בשכבינו ברוך יי בקומנו תמיד יי א[להינו] נהלך סלה לדור [ודור] נשיח באמונתך ברוך א[תה] יי מ[לך] - - -

- - - (ב1) אומ[רים] ימי חיך בעולם הזה [כל ימי] חיך להביא [את ימות המשיח רבי חנני]ה בן עקשיה אומר רצה המק[ום] ברוך הוא [לזכות את ישראל לפיכך ה[רבה]

[תורה ו]מצות שנאמר יי חפץ למען [צדקו יגדי]ל תורה ויאדיר. אמר רבי יהושע
בן לוי [עתיד הק]דוש ברוך הוא להנחיל [כל] [צדיק וצדיק ש]לש מאות [ת ו]עשרה
ע[למות] - - -